

6.1. NYELVTÖRTÉNTI SZAKSZÓ-TÁR

SZERKESZTETTE:
PUSZTAI FERENC

abszolút tő Olyan egyetlen tömorfémából álló, további szóelemekre nem bontható szótó, amely hordozza a szó jelentésének magját. Például a *kérvényemre* szóalak abszolút töve a *kér-* tömorféma. Lásd *relatív tő, tő*.

absztrakt → **konkrét jelentésváltozás** Az a (ritkább) jelentésváltozás, amelyben az elvont jelentésű szó érzékelhető dolgot vagy tulajdonságot jelölővé válik. Például a *juss* eredeti 'jog, jogosultság' jelentése 'örökség, örökölt vagyon(rész)' jelentésűvé változott, a *savanyúság* 'valaminek savanyú volta, állapota, íze' jelentése pedig 'savanyú (ízű) köret' jelentésű lett. Lásd *konkrét* → *absztrakt jelentésváltozás*.

adaptáció Lásd *rátertés, szóvég-megelevenedés*.

adsztrátum Érintkező nyelvek egymásra hatásának az a módja, hogy egyik sem szorítja ki a másikat. Például ilyen a német hatás a franciában és a francia a németben. Lásd *asszimiláció², nyelvcsere, nyelvvesztés, nyelvviszasszorulás, szubsztrátum, szupersztrátum*.

affixum Lásd *formáns, járulékos szóelem, toldalék*.

affrikáció Lásd *affrikálódás*.

affrikálódás Mássalhangzó-változás; egy más képzésmódú mássalhangzónak (például réshangnak) affrikátává válása. Például: *kérőzik* > *kérődzik*. Lásd *affrikáció, dezaffrikálódás, hangváltozás*.

ágens Lásd *mediális ige*.

agglutináció (Történeti szempontból) a toldalékká válás folyamata, melynek

során szavak önállóságukat a gyakori együttes használatban elvesztve az előtűk (ritkábban az utánuk) álló szóhoz tapadnak (agglutinálódnak), és ezáltal toldalékká válnak. Így keletkeztek például az igei személyragok, a birtokos személyjelek, a határozóragok, valamint a *-ság/-ség*, a *-hat/-het*, a *-beli*, *-né* képzőink. Lásd *toldalék*.

aktív szókészlet A szókészletnek az a része, amelyet a beszélő rendszeresen használni szokott. Lásd *passzív szókészlet*.

aktuális mondattagolás A mondatnak a közlés szempontjából történő tagolása. A *téma (topik)* a mondatnak az a hangsúlytalan(abb) része, amit ismertnek tekint a beszélő. A közlés új információt nyújtó része a *réma (komment, predikátum)*. A téma az a rész, amiről állítást tesz a beszélő, a réma pedig a témáról tett állítás. A kiemelni kívánt, főhangsúlyos elem a *fókusz*. A réma a fókusszal kezdődik, és mindig tartalmazza az igét.

akusztikai fonetika Lásd *fonetika*.

alaki egyeztetés Lásd *egyeztetés*.

alaki változás A nyelvi jelenségek alakjában bekövetkezett, ill. éppen zajló módosulás; például egy lexéma, egy morféma hangalakjában, esetleg annak nem is egy helyén. Így a régi magyar *roytunk* a változások során – jelentésének lényeges változása nélkül – *rajtunk* alakúvá vált. Lásd *alakkiegészülés, alakváltozat, dublett, rövidülés*.

alakkiegészülés Az a jelenség, amelyben a ragozási sor nem egy, hanem több alakból válik teljessé. Például a magyar léti-

ge teljes alakosra két töből, a *van* és a *lesz* igék tövéből alkotható meg, mert önmagában a *van-*, *vagy-*, *vol-* tövekből nem hozható létre felszólító módú, múlt idejű feltételes módú és jövő idejű alak. A hiányzó alakokat a *le-* tö toldalékolásával állítjuk elő: *le-gy-ek*, *le-tt-em volna*, *lesz-ek*. Lásd **rendszerintani kiegészülés**, **szuppletivizmus**.

alakváltozat Egy-egy szónak vagy szóelemnek (morfémának) hangalakban eltérő, de általában azonos vagy csak kevésbé különböző jelentésben, funkcióban használt változata. Például *csoda* ~ *csuda*; *-on/-en/-ön*. Lásd **alaki változás**, **allofón**, **allomorfi**, **alternáns**, **fonéma-változat**, **jelentés-elkülönülés**, **jelentésmegosztás**, **morfémaváltozat**, **szóhasadás**, **variáns**.

alapalak Szabad tőalak vagy szótári tőalak; a szótöveknek önállóan (azaz zéró morfémával) is előforduló változata. Az igék alapalakja a kijelentő mód, jelen idő, általános ragozás, egyes szám 3. személyű alak (*áll*, *mond*). A névszóké pedig az alanyként használatos, jel és rag nélküli alak (*út*, *kapu*). Lásd **szótári tő**, **tő**.

alapnyelv¹ 1. Az egy nyelvcsaládba sorolt nyelvek történeti előzményének tekintett (rendszerint összehasonlító nyelvészeti módszerrel kikövetkeztetett) nyelv. Például az újlatin nyelvek alapnyelve a latin; a magyar, a vogul és az osztják alapnyelve az ugor nyelv stb. 2. (A szociolingvisztikában:) a beszélőnek az elsődleges szocializáció során spontán módon elsajátított, legbiztosabban birtokolt nyelv/nyelvváltozata; valamely beszélőközösség helyi nyelve. Lásd **alapszókészlet**, **etimológia**, **rekonstrukció**¹.

alapnyelv² Lásd **elsőnyelv**, **vernakularizáció**.

alapszókészlet A szókészletnek általánosan ismert, a legfontosabb fogalmakat, dolgokat stb. megnevező állománya, amelynek alaprétéget a nyelv legrégebb

(alapnyelvi eredetű, nagyon korai jövevény-, illetőleg belső keletkezésű) szavai alkotják. A nyelv története során az alapszókészlet elemei vesznek részt legnagyobb arányban a különféle szóalkotási műveletekben, ezért a belőlük létrejövő származékszavak, összetett szavak stb. kiterjedt szócsaládokat hoznak létre. Például *fej* > *fejedelem*, *fejes*, *fejetlen*, *fejtelenség*, *fejezet*; *fejadag*, *fejkendő*, *fejléc*; *élőfej*, *káposztafej* stb.; *ír* > *írás*, *irat*, *irka*, *irkál*, *irnok*, *iroda*, *irodalom*, *íromány*; *iratminta*; *okirat*, *vádirat* stb. Lásd **alapnyelv**¹, **alapszókincs**, **kiegészítő szókészlet**, **szókészlet**.

alapszókincs Lásd **alapszókészlet**.

alfabetikus írás Lásd **betűírás**.

álhomonímia Lásd **azonosalakúság**.

alkalmi kölcsönzés Lásd **kölcsönzés**.

állami nyelvváltozat Valamely nyelv különböző államokban beszélt változata. A magyarban: a trianoni utódállamok magyar közösségeinek az eltérő államiság és a kétnyelvűség következtében a magyarországitól, ill. a mindenkor többi utódállambelítől többé-kevésbé eltérő, elsősorban szókészleti különbségeket felmutató anyanyelvi nyelvváltozata. Lásd **kontaktusjelenség**, **kontaktusnyelv**, **kontaktusváltozat**, **nyelvi szétfelődés**.

állapottervezés Valamely nyelvvel, nyelvvaltozattal, ezek állagával, szerkezetével, rendszerével összefüggő nyelvi tervezési tevékenység; belső tervezés, korpusztervezés, nyelvfejlesztés, nyelv-művelés. Klasszikus példa a nyelvújítás, amely elsősorban szókincs-bővítést jelent. Lásd **elsajátítás-tervezés**, **helyzet-tervezés**, **korpusztervezés**, **nyelvi tervezés**, **nyelvművelés**, **nyelvújítás**.

allofón Lásd **fonémaváltozat**.

allomorfi Ugyanazon szóelem egymástól alakilag eltérő, meghatározott szabályok szerint megjelenő változatainak neve. Alakváltozata, allomorfiája toldalékoknak (*-ra/-re*, *-ba/-be*, *-hoz/-hez/-höz*) és tö-

- veknak (*alma ~ almá-, kéz ~ kez-*) egyaránt lehet. Lásd *alakváltozat, alternáns, morféma* változat.
- álszinesztézia** Lásd *szinesztézia*.
- alternáns** Lásd *allomor*f.
- amelioráció** Az eredeti semleges vagy rosszalló szóhangulatnak javulása, jóra fordulása. Például *kacér* 'buja, parázna, eretnek' → 'tetszeni vágyó (személy, kül. nő)'. Lásd *eufemizmus, jelentésjavulás, jelentésromlás, pejoráció, szóhangulat, tabu*.
- anafora** Szövegbeli előzményre visszautaló szó, szóelem: névmás, (jelöletlen) főnév, igei személyrag, birtokos személynél, illetőleg rokon értelmű szó. Lásd *deixis, exofora, katafora, koreferencia*.
- analógia** Egy nyelvi elemnek vagy elemcsoportnak egy másik, vele azonos nyelvi szinten található elemre vagy elemcsoportra gyakorolt hatása. A hatás általában a gyakoribb jelenség felől a ritkább irányába hat, ezért szerepet játszik a rendszerbe nem illeszkedő nyelvi jelenségek megszüntetésében, vagyis a nyelvi egységesülésben. Az analógia hatására szorulnak vissza például a ritkább tövváltozatok (*zászlaja > zászlója, erdeje > erdője*), illetőleg a paradigmának a ragozási sorból „kilógó” alakjai (*adok, adsz, ad > adok, adsz, ad; várnók, kérnők > várnánk, kérnénk*). Lásd *rendszerkényszer, újgrammatikusok*.
- anglicizmus** 1. Az angol nyelvre jellemző nyelvi sajátosság. 2. Az angol nyelvből származó nyelvi forma a magyarban. Például a mondatrészek terjedősebb kiemelése (*Ami nekem tetszik, az az, hogy ...* 'Nekem az tetszik a legjobban, hogy ...'). Lásd *bázisnyelv, gallicizmus, germanizmus, hungarizmus, interférenca, latinizmus, russzicizmus, tükkörszó*.
- anorganikus hang** Lásd *inetimologikus hang*.
- antonimák** Egymással ellentétes jelentésű szavak viszonya. Például *fekete – fehér; jön – megy; kinn – benn*. Ellentétes jelentésviszonyban szóelemek is állhatnak, például a valamivel való ellátottságot kifejező *-s* és a valaminek hiányát jelölő *-talan/-telen ~ -tlan/-tlen* képző. Lásd *ellentétes jelentésű szavak, összekapcsolatok, rokonértelműség, szemantikai csoportok, szinonímia*.
- anyakódex** Olyan, legtöbbször latin nyelvű kódex, amelybe bejegyezve rövid magyar szövegelemek maradt ránk. Ilyen a Pray-kódex, amelyben a Halotti beszéd megőrződött. Lásd *kódex, nyelvemlék, vendégszöveg*.
- archaizmus** 1. A használatból visszaszorult vagy visszaszoruló szó, szókapcsolat vagy nyelvtani szerkezet, amelyet egy kor beszélői csak a megelőző időszakok írásbeliségéből vagy idősebb emberek beszédéből ismerhetnek. 2. A szépirodalomban a régiesítés tudatos eszközeként használatos nyelvi elem vagy szerkezet. Például a mai kor magyar beszélői számára archaizmusok az *-á/-é* jeles múlt idő, a szenvedő ragozású igealakok, a *konflis* 'bérkocsis', *tollkés* 'zsebkés, bicska', *nádméz* 'cukor', *studíroz* 'tanulmányoz, töpreng valamin' lexémák. Lásd *neologizmus, szókészlet*.
- argó** Eredetileg csak a bűnözők titkos csoportnyelve, ún. *tolvajnyelv*. Az újabb magyar korban tágabb értelművé vált: a csoportnyelvek keveredéséből eredő, gyakran pejoratív vagy durva szóhangulatú nyelvváltozatot jelöli. Az argó szavak és kifejezések folyamatosan beszivárogtak a diáknyelvbe, társalgási nyelvbe, s innét részben a köznyelvbe is. Lásd *bázisnyelv, szleng, zsargon*.
- artikulációs fonetika** Lásd *fonetika*.
- aspektus** A mondatok belső időszerkezete, melyben a cselekvés folyamatos vagy befejezett jellegének van kitüntetett szerepe. Legfontosabb kifejezőeszközei a

magyarban az igekötők, a szórend, a névelőhasználat, az igeképzők.

aszindeton (A tömörebb kifejezés eszközként) a kötőszó elhagyása, mellőzése. Az aszindeton nagyon gyakori a mellérendelő mondatokban.

asszimiláció¹ Lásd *hasonulás*.

asszimiláció² Az (eredeti) anyanyelv feladását eredményező folyamat, amelynek során valamely egyén vagy közösség úgy olvad, ill. illeszkedik be egy másik közösségbe, hogy átveszi annak nyelvét is. Lásd *adsztrátum, nyelvcsere, nyelvi maradvány, nyelvterjedés, nyelvvesztés, nyelvviasszaszorulás*.

asszimilálódás Lásd *hasonulás*.

asszociációs hangváltozás Olyan hangváltozás, melynek során egy hang úgy hat egy, a környezetében levő hangra (azonos szóalakon belüli vagy közvetlenül szomszédos hangra), hogy az annak következtében megváltozik. Lásd *egyszerezítés, elhasonulás, hangátvetés, hangváltozás, hasonulás, szabályos hangváltozás, szórványos hangváltozás*.

átadó nyelv Az a nyelv, amely egy másik nyelvre változást előidézve hat. A hatás érinthet meglévő szókészleti elemeket, nyelvtani jelenségeket, s megnyilvánulhat újak keletkezésében, ill. létrejöttük ösztönzésében. Lásd *átvevő nyelv, kölcsönzés, szókölcsönzés*.

átbetűzés Az az eljárás, amelynek során egy adott írásrendszerben született szöveget (meghatározott szabályok szerint) egy másik írásrendszer elemeivel adunk vissza. Például: cirill betűs szövegnek latin betűkkel való leírása. Lásd *transzliteráció*.

átírás Lásd *fonetikus átírás*.

attitűdváltás Lásd *nyelvi attitűdváltás*.

átvevő nyelv Az a nyelv, amelyben egy másik nyelv hatására következnek be változások. Lásd *átadó nyelv, kölcsönzó, kölcsönzés*.

azonosalakúság A nyelvi jelek alakjának és jelentésének az a viszonya, amelyben ugyanahhoz az alakhoz különböző, egymással össze nem függő jelentések kapcsolódnak. Például ilyen a *fej* főnév és a *fej* ige vagy a főnév- és igeképző *-at* viszonya a *fonat* névszóban és a *fonat* igében. A szűkebb értelemben vett azonosalakúságban a jelentések kezdettől fogva határozottan elkülönülnek egymástól (*ár¹, ár², ár³, ár⁴*), a tágabb értelműben, az ún. **álhomonímiában** azonban a poliszemiából kiszakadva, a jelentések eltávolodásával alakul ki hasonló jellegű, nagyobb mértékű különbség (*bol¹* 'bolthajtás, boltozat', *bol²* 'üzlet[helyiség]')'. Lásd *álhomonímia, divergens változás, hasonlólakúság, homofónia, homográfia, homonímia, konvergens változás, paronímia, poliszémia, szemantikai csoportok, többjelentésű szavak, tőújraalkotás*.

bázisnyelv Az a nyelv (nyelvváltozat), amely az egymással érintkező nyelvek (nyelvváltozatok) között nyelvtani szempontból meghatározza a megnyilatkozás szerkezetét; befogadó nyelv. Például az angol : nem angol nyelvi kapcsolatokban föllépő anglicizmusok bázisnyelvei a nem angol nyelvek; az argó bázisnyelvei többnyire a köznyelvek; a köznyelv : nyelvjárási érintkezés bázisnyelvei (nyelvváltozatai) a nyelvjárások, a pidzsinek bázisnyelvei többnyire a hódítók európai nyelvei. Lásd *anglicizmus, befogadó nyelv, kódkeverés, kódváltás, nyelvi szocializáció, pidzsinizálódás, vendégnyelv*.

befogadó nyelv Lásd *bázisnyelv*.

befogadott nyelv Lásd *vendégnyelv*.

belehallás Az a jelenség, amikor az ember az élettelen dolgoknak (például a harangoknak, mozdonyoknak) vagy élőlényeknek (különösen a madaraknak) nem nyelvi hangadásában értelmes szavakat, kijelentéseket vél felismerni. Például ez

- a motivációja a *nyitnikék* 'széncinege' elnevezésnek, a madárfütyty feltételezett „nyitni kék (= kellene)” értelmezése alapján. A hangutánzástól abban különbözik, hogy nem új szavakat alkot, hanem már meglévő (általában nem hangutánzó) elemeket használ fel a hangélmény érzékeltetésére. Lásd *hangutánzás*.
- belső diglosszia** Lásd *diglosszia*.
- belső keletkezésű szó** Egy nyelv életében keletkezett, szóalkotással vagy szóösszetétellettel létrejött szó. Lásd *szóalkotás*, *szókészlet*, *szóteremtés*.
- belső kétnyelvűség** Lásd *kettősnyelvűség*.
- belső kölcsönzés** Lásd *kölcsönzés*.
- belső nyelvi rekonstrukció** Lásd *rekonstrukció*.
- belső tervezés** Lásd *állapottervezés*.
- besugárzás** Lásd *jelentésbesugárzás*.
- beszéddallam** A beszédnek a beszélő hangmagasságán, annak változásán (*hanglejtésén*) és hangterjedelmén alapuló zeneisége.
- beszélt köznyelv** Lásd *köznyelv*.
- betűírás** Olyan írásrendszer, amely hangok és betűk (fonémák és grafémák) megfelelésén alapul. Az első betűírás a protosínai írás, mely a Kr. e. 2. évezred közepén alakult ki. Ez a kiindulópontja a későbbi betűírásoknak (főníciai, görög, etruszk, latin stb.). Lásd *alfabetikus írás*, *fonéma*, *graféma*, *helyesírás-történet*, *írárendszer*.
- betűösszevonás** Egyes írásoknak az a sajátossága, hogy egy-egy betű valamelyik vonását egyszersmind a következő betű(k) egyik elemeként fogják fel. Ismeri e jelenséget a középkori latin írás és a székely rovásírás is. Lásd *ligatúra*, *székely rovásírás*.
- bontóhang** A mássalhangzó-torlódás feloldását szolgáló magánhangzó, amely két mássalhangzó közé lép be. Például: szl. *brat* > *barát*, *szerelemnek* > *szerelemnek*. Lásd *előtérhang*, *hangváltozás*, *mássalhangzó-torlódás feloldása*.
- csángósodás** (A moldvai csángók anyanyelvi beszűkülésére utaló kifejezés-ként:) kétnyelvűségi állapotban bekövetkező anyanyelvi zsugorodás, leépülés, amelynek folyamánként az anyanyelv használata csökken, familiáris térre szorul vissza, s funkcionálisan is egyszerűsödik. Lásd *lexikai hiány*, *nyelvi hiány*, *nyelyleépülés*.
- csonka tő** Az a tőváltozat, amely történetileg a tővégi magánhangzó eltűnésével keletkezett a toldalék nélküli alakban (például *hal*, *víz*). Lásd *alapalak*, *hangzóvesztő tövek*, *szótári tőalak*, *teljes tő*, *tő*, *többalakú tövek*.
- defonologizálódás** Az a jelenség, amikor hangváltozások eredményeképpen egy nyelvi rendszerből egy korábban megvolt fonéma eltűnik. Ezt mutatja a veláris *j* alakulása az ómagyar korban. Lásd *fonéma*, *fonologizálódás*, *hangváltozás*, *magánhangzóeltűnés*, *mássalhangzóeltűnés*.
- deixis** A közlésben olyan elem, amely nem megnevez valamilyen dolgot, hanem (többnyire névmással) közvetlenül rámutat arra. Például a „Melyik a te széked?” kérdésre adott válasszal így: *Ez*. A deixis utalhat a szöveg valamely részére (s nem a szöveg tartalmára) is: *alább*, *később*. Lásd *anafora*, *exofora*, *katafora*, *koreferencia*, *rámutatás*.
- delabializáció** Magánhangzó-változás: egy labiális (ajakkerekítéses) magánhangzónak illabiális (ajakrészesség) válása. Például *bab* > palóc *báb*. Lásd *hangváltozás*, *labializáció*.
- denazalizáció** Mássalhangzó-változás: egy nazális mássalhangzó eltűnése. Például: ur. *kumpa > *hab*. Lásd *hangváltozás*.
- depalatalizáció** Mássalhangzó-változás: egy palatális képzéshelyű mássalhangzónak nem palatális megfelelőjévé alakulása. Például: *gyvisznó* > *disznó*. Lásd *hangváltozás*, *palatalizáció*.
- derivátum** Lásd *származékszó*.

dezafrrikálódás Másalhangzó-változás: egy affrikátának más képzésmódú másalhangzová, rendszerint spiránsná válása. Például: tör. *čatir* > *sátor*. Lásd **affrikálódás, hangváltozás**.

diakritikus jel Lásd **mellékelj**.

diakronia Idő-egymásutániség, a nyelv, a rendszer változási folyamata, a változó nyelvi rendszerek időbeli egymásutánja. Lásd **egyöntetűségi elv, szinkronia**.

diftongizálódás Magánhangzó-változás: egy hosszú magánhangzónak diftongussá (kettőshangzová) válása. Például: *jó* > nyugat-dunántúli *juo*. Lásd **hangváltozás, monoftongizálódás**.

diglosszia Az a jelenség, amikor egy nyelv-közösségben egy nyelv két különböző, funkcionálisan jól elkülönülő változatát használják a szerepkörök és a használati szinterek következetes elkülönítésével s az egész közösséget átfogóan (például Svájcban a standard németet és a svájci németet). Az egyik változat a nyilvánosság nyelvhasználatának az írásbeliséghez kötődő, iskolában elsajátított, kodifikált tekintélyes kódja (szakrális nyelv, standard), a másik nem kodifikált, írásbeli hagyomány nélküli, spontán elsajátítású elsődleges anyanyelvi változat, amely a mindennapi társalgásnak az írott nyelvi használathoz képest tekintély nélküli, de ún. **rejtett presztízsű beszélt nyelvi kódja** (hétköznapi társalgási nyelv, nyelvjárás). Alkalmazzák két különböző nyelv használatának említett értelmű összefüggésében is. A kontinentális európai dialektológiában részben a standard : nyelvjárás-viszony jelölésére is használják („belső diglosszia”). Lásd **egységes köznyelv, kettősnyelvűség, kettősnyelvűsödés**.

direkt kölcsönszó Lásd **kölcsönszó**.

disszimiláció Lásd **elhasonulás**.

disztribúció Azoknak a mondatbeli helyeknek, környezeteknek az összessége, amelyben valamely nyelvi elem előfor-

dulhat, illetőleg a nyelvi jelnek az a sajátossága, hogy valamely elemekkel társulhat.

divergencia Lásd **nyelvi szétfejlődés**.

divergens változás Különböző irányba tartó, egymástól távolodó, széttartó nyelvi változás. Az álhomonímiában például divergens változással válnak el egymástól az eredetileg összetartozó jelentések. Lásd **álhomonímia, azonosalakúság, konvergens változás, nyelvi szétfejlődés**.

dublett 1. Többé-kevésbé hasonló hangzású és jelentésű, közös eredetű szópár. Például *agg* : *ó*, *merít* : *márt*, *hártya* : *kártya*. 2. Valamely grammatikai funkció jelölésére kialakult alakpár. Például *látá* – *láta*, *menj* – *menjél*. Lásd **alaki változás, etimológia, jelentésmegoszlás, szóhasadás**.

egyalakú tövek A nyelvtörténetben azok a – mindig középső vagy felső nyelvállású – magánhangzóra végződő tövek, amelyek minden morfológiai helyzetben egyformán viselkednek (*kocsi*, *kapu*, *betű*, *káv*). A leíró nyelvészetben ezenkívül azok a másalhangzóra végződő tövek is idetartoznak, amelyek az esetenként előhangzóval bővült toldalékokat változatlan formában veszik fel (*ház* ~ *házak*). Lásd **tő, többalakú tövek, tőtípusok**.

egyetemes nyelvtan Lásd **generatív nyelvészet**.

egyeztetés A mondatbeli (szintaktikai) és szövegbeli kapcsolatok jelölésének, kifejezésének egyik formája. A **számbeli egyeztetés** lehet **alaki egyeztetés** (*a ház áll* : *a házak állnak*) és lehet **értelmi egyeztetés** (*Péter és Pál szomszédok*). Az egyeztetés lehet még **személybeli egyeztetés** (*én és te tudjuk* : *ti és ők nem tudjátok*), **szám- és személybeli egyeztetés** (*te írsz* : *ti irtok*), **határozottságbeli egyeztetés** (*a képet nézem* : *képet nézek*) és **esetbeli egyeztetés** (*a szék, a*

régi : a széket, a régít vagy a székről, a régiről). Lásd **inkongruencia**, **kongruencia**, **latinizmus**, **redundancia**.

egyidejűség Lásd **szinkronia**.

egyjelentésű szavak Az a ritka szemantikai kapcsolat, amelyben egy-egy szóalakhoz egyetlen jelentés kapcsolódik. Az egyjelentésűség lényegében csak alkalmi, időleges érvényű sajátosság. Egyrészt azért, mert meghatározott, illetőleg változó szövegkörnyezetben, szituációban más-más jelölő értékkel telítődhetnek a szavak, másrészt azért, mert ezek az alkalmi jelentésárnyalatok sokszor a szó új jelentéseként, jelentésárnyalataként rögzülnek is, s így az egyjelentésű szóból előbb-utóbb többjelentésű lesz. Lásd **poliszémia**, **szemantikai csoportok**, **többjelentésű szavak**.

egyöntetőségi elv A múltbeli és a jelenben zajló nyelvi folyamatok alapvető hasonlósága. Ezért nincs éles törésvonal a szinkrón és a diakrón nyelvi problémák között. Lásd **diakronia**, **szinkronia**.

egyszerezítés Egy szóalakon belül egymást követő két azonos vagy hasonló szótag egyikének kiesése. Például: *Szárzaszó* > *Szárszó*. Lásd **asszociációs hangváltozás**, **hangváltozás**, **haplológia**.

együttműködési elv A nyelvi kommunikációt irányító ösztönös viselkedésmód: a beszélő és a hallgató hajlandó erőfeszítéseket tenni a megértetés és megértés érdekében, ezért közösen elfogadott normákat tartanak be. Lásd **nyelvi alkalmazkodás**.

elemcsere A nyelvi változás eredményeként valamely nyelvi funkciót betöltő nyelvi elemnek egy másikkal történt felváltása, miközben a funkció változatlan marad. Például a határozott tárgy jelölésére használt, visszaszoruló alapnyelvi *-m-et a -t váltotta fel. Lásd **toldalék**.

elemisméltéses képzőbokrosulás Képzőkeletkezési mód: a meggyöngült eredeti

jelentés megerősítése, nyomatékosítása végett kétszer jelenik meg ugyanaz a képző. Lásd például az ősmagyarban keletkezett *-lal/-lel* képzőbokrot. Lásd **képzőbokrosulás**, **szinonimképző-bokrosulás**, **toldalék**.

elemszilárdulás Szóalkotási folyamat, amelynek eredményeként tő és rag vagy tő és jel szerkezeti kapcsolata – rögzülve – új lexémává válik. A határozóragos alakulatokat érintő a **ragzilárdulás** (például *hanyatt*, *rögtön*), a birtokos személyjelet tartalmazó alakokban bekövetkező a **jelszilárdulás** (például: *benne*, *hozzád*, *tőlünk*). Lásd **elhomályosulás**, **lexikalizálódás**, **ragzilárdulás**, **szóalkotás**.

életkori változás Az életkorral járó nyelvhasználati változások. Tudvalevő, hogy ugyanazon egyének kisgyermekkorai, fiatalkori és időskori nyelvhasználati eltér egymástól. Az életkori változás nem jelenti a nyelvközösség egésze nyelvhasználatának, tehát az adott nyelvnek a változását.

elhasonulás Az a jelenség, amikor egy szóalakon belül egy hang úgy hat egy vele azonos vagy hozzá közeli képzésű hangra, hogy azt magától eltérővé alakítja. Például: *háss* > *hárs*, *tahát* > *tehát*. Lásd **asszociációs hangváltozás**, **disszimiláció**, **hangváltozás**, **hasonulás**.

elhomályosulás A nyelvi elemek (tő, toldalék, összetétel) eredeti szerepének a nyelvérzék számára felismerhetetlenné válása. Például egyes ige-tövek és ige-képzők elhomályosulásával már a magyar nyelv külön élete előtt is számolhatunk, de a jelenség főként az ősmagyar korban bontakozik ki: *csókol*, *facsar*, *harap*, *akar*. A családosi-tövek esetében a képzőszembenállások alapján általában könnyen felismerhető a szerkesztettség: *hervad* : *hervaszt*, *indul* : *indít*, *apaszt* : *apad* : *apály*. Lásd **elemszilárdulás**, **etimológia**, **lappangó képző**, **lappangó teljes tő**, **tő**.

elízió Lásd *magánhangzó-kivetés*.

ellentétes jelentésű szavak Egymással szemben álló jelentésű szavak viszonya. Például *fekete – fehér; jön – megy; kinn – benn*. Ellentétes jelentésvizonyban szóelemek is állhatnak, például a valamivel való ellátottságot kifejező *-s* és a valaminek hiányát jelölő *-talan/-telen ~ -tlan/-tlen* képző. Lásd *antonimák, mezőkapcsolatok, rokonértelműség, szemantikai csoportok, szinonímia*.

ellipszis A mondat egy részének kihagyása oly módon, hogy a hiányzó rész a szövegkörnyezetből, a szituációból kikövetkeztethető. A kihagyásnak lehet grammatikai szerepe (különösen a mondat történetben) és lehet stilisztikai (nyomatékosítás, tömörség stb.). Például *miért van az, hogy → miért hogy* és „*Hamar a madarat! ... El kell venni tőle*”.

előreható hasonulás A hasonulásnak az a fajtája, amikor a változást előidéző hang a szóalakban megelőzi azt a hangot, amelyen a változás végbemegy. Például: *mosja > mossa*. Lásd *hangváltozás, hasonulás, hátraható hasonulás, progresszív hasonulás*.

előtérhang A mássalhangzó-torlódás feloldását szolgáló magánhangzó, mely szó eleji mássalhangzó-kapcsolat elé kerül. Például: ol. *stallo > istálló*. Lásd *bontóhang, hangváltozás, mássalhangzó-torlódás feloldása, protetikusság hang*.

elsajátítás-tervezés Valamely nyelv vagy nyelvváltozat megtanulása, megtanítása intézményes lehetőségeinek a megszerzését célzó nyelvi tervezési tevékenység. Például az iskolai oktatás tannyelvi tervezése. Lásd *állapottervezés, helyzettervezés, nyelvi tervezés*.

elsőnyelv A kisgyermekkorban, tehát az elsődleges nyelvi szocializáció idején spontán módon elsajátított, szülőkötől (környezettől) a gyermekeknek a szóbeliség útján hagyományozott nyelv. Lásd

alapnyelv², másodnyelv, vernakularizáció.

elvonás Az a szóalkotási mód, amelyben egy addig nem létezett tövet következtetnek ki származékszóból, összetételből vagy jeles szóalakból. Például (az igésítő képzős) onomatopoeitikus igékből főnévi tövet (*fütyül, füttyent → fütty*); a régi *csendes* melléknév *csendes* alakváltozatát *-s* képzősnek értelmezve a *csend* főnevet; a *kisded* elemisméltelés származékszót *kis-* előtagú összetételnek tekintve a *ded* főnevet vagy a R. *szív* 'szív' főnév személyjeles *szíve* tövváltozatából az új *szív* alapszót, a *nagytakarítás* névszói összetételből pedig a *nagytakarít* igét. A *fütyül → fütty*, a *csendes → csend* és a *nagytakarítás → nagytakarít* változást másfelől *részleges ráértés*nek is nevezhetjük, mert az új tövek meglévő (*-l, -s* és *-ás*) képzők elhagyásával, leválasztásával jöttek létre. Lásd *adaptáció, szóalkotás, szóképzés, ráértés*.

érintkezésen alapuló jelentésátvitel Lásd *jelentésátvitel, metonímia, metonimikus jelentésátvitel*.

érintkezésen alapuló névátvitel Lásd *metonímia, metonimikus névátvitel, névátvitel*.

értelmezés Nyelvemlékekkel kapcsolatban: egy régi szövegnek mai magyar nyelven való visszaadása. Lásd *nyelvemlék, olvasat*.

értelmi egyeztetés Lásd *alaki egyeztetés, egyeztetés*.

esetbeli egyeztetés Lásd *egyeztetés*.

etimológia 1. A történeti nyelvtudományának a szavak eredetét kutató ága. 2. A szavak eredetének vizsgálata, szöfejtés. 3. Valamely szó eredete. Például: a *kút* szó etimológiája ismeretlen. Lásd *alapnyelv, dublett, elhomályosulás, népetimológia*.

etimologikus hang A szó kikövetkeztethető legkorábbi hangalakjába beletartozó hang. Lásd *inetimologikus hang*.

eufemizmus Pejoratív, durva v. (illem)sértő szavaknak, kifejezéseknek kedvezőbb jelentésű, enyhébb szóhangulatú szavakkal, kifejezésekkel való helyettesítése. Például *testes*, ill. *jó húsban van* '(nagyon) kövér'; *nem valami szép* 'csúnya'. Lásd **amelioráció**, **kakofemizmus**, **szépitő kifejezés**, **tabu**.

exofora A nyelven kívüli szituációra, körülményekre utaló nyelvi elem. Például *itt v. ott* (van a keresett tárgy). Lásd **anafora**, **deixis**, **katafora**, **koreferencia**.

felszíni szerkezet Lásd **generatív nyelvészet**.

figura etymologica Ismétléses alakzat, amelyben azonos tövű szavak alkotnak egy nyelvtani és jelentéstani egységet: *úttalan utakon, kérve kér, nőttön-nő, túlon-túl*. Ismétlődő jellege miatt hatásos stíluseszköz, fokozó, megnövelő szerepe van a szövegben, a stiliztika az alaki erősítés eszközei között tartja számon. Legkorábbi szövegemlékeinkben is találhatók, például a Halotti beszédben: *halal nec halalaal holz*, az Ómagyar Mária-siralomban: *vylag uilaga viragnac uiraga*. A mai mindennapi és sajtóbeli nyelvhasználatban gyakran előfordul, jellemző a Bibliára, a népköltészetre, a népmesékre. Lásd **tő**.

fiktív tő Korábban aktív, önálló lexémaként is használatos, de azután aktivitását, önállóságát elveszített, kötött morfémává vált tő. Előfordul, hogy a tőige ilyen minőségében az egész nyelvi rendszerből kihál, és csak elszigetelt továbbképzett formában él tovább (*mut* 'mutat'). Más esetben a tőige is megmarad, de származékaival úgy elszakadnak egymástól, hogy a szinkron nyelvi tudat már nem érzékeli az összetartozásukat (*megöl* : *üldöz*, *esik* : *esedezik*). Lásd **elhómályosulás**, **tő**; **passzív tő**.

fókusz Lásd **aktuális mondattagolás**.

fonéma Funkcionális hangtípus, egy nyelv hangrendszerének legkisebb, tovább

nem bontható egysége. Önálló jelentése nincs (ezért nem nyelvi jel); viszont meghatározó szerepet játszik a nyelvi jelek megkülönböztetésében. Az, hogy egy beszédhang fonéma értékű, szembenállásokkal igazolható, például *vagy* : *vágy*, *öröm* : *üröm*. Jele a ferde zárójel: /a/. Lásd **betűírás**, **defonologizálódás**, **fonémarendszer**, **fonémaváltozat**, **fonetika**, **fonológia**, **fonológiai szembenállás**, **fonologizálódás**, **morfonéma**.

fonémarendszer Egy nyelv fonémaállománya, amelyben az elemek meghatározott tulajdonságaik alapján csoportosíthatók. Lásd **fonéma**, **fonológia**, **fonológiai szembenállás**, **magánhangzórendszer**, **mássalhangzórendszer**.

fonémaváltozat Egy fonéma sajátos ejtés-változata, mely vagy a hangkörnyezet hatására lép fel, vagy attól függetlenül jelentkezik. Például a *hang* szóban jelentkező *á*. Jelentések megkülönböztetésében nem játszik szerepet. Lásd **alakváltozat**, **allofón**, **fonéma**, **kombinatorikus variáns**, **variáns**.

fonetika A nyelv hangzó oldalával foglalkozó tudomány. Vizsgálja a beszéd létrehozásának folyamatát (**artikulációs fonetika**), a beszédet mint hangjelenséget (**akusztikai fonetika**), a beszéd észlelésének, feldolgozásának kérdéseit (**percepciós fonetika**), valamint a fenti tevékenységekben közreműködő agyi folyamatokat (**neurofonetika**). Lásd **fonéma**, **fonológia**.

fonetikus átírás Olyan, a nyelvtudományban kialakult írásrendszer, melynek célja a kiejtés minél hívebb visszaadása, az egy jel–egy hang megfelelés alapján, sajátos kiegészítő jelek felhasználásával. Ilyen a finnugor nyelvtudományban ismert Setälä-féle átírás, a nyelvjáráskutatásban használt magyar egyezményes hangjelölés, valamint a Nemzetközi Fonetikai Társaság (IPA) rendszere. Az átírt hang, hangsor szögletes zárójelbe kerül: *adtam*

- [attam]. Lásd *átírás, helyesírás-történet, mellékjel, transzkripció*.
- fonológia** A nyelvtudománynak az az ága, amely a nyelvek hangrendszerét vizsgálja. Számba veszi egy nyelv fonémakészletét, a rendszerben érvényesülő elveket, a hangok nyelvi viselkedésének, egymásra hatásának szabályait. Foglalkozik a minden nyelvre érvényes szerkezeti sajátosságokkal is. Lásd *fonéma, fonémarendszer, fonetika, fonológiai szembenállás*.
- fonológiai oppozíció** Lásd *fonológiai szembenállás*.
- fonológiai szembenállás** Egy adott nyelv hangrendszerében meghatározó jellegű, a nyelvi jelek megkülönböztetésében is szerepet játszó szembenállás. Például zöngéesség szerinti szembenállás: *szab : zab*. Lásd *fonológiai oppozíció, magánhangzórendszer, mássalhangzórendszer, szupraszegmentális eszközök*.
- fonologikus rendszerek** Lásd *írásrendszerek*.
- fonologizálódás** Az a jelenség, amikor hangváltozások eredményeképpen egy nyelvi rendszerben új fonéma jelenik meg. Például: ősm. hangzóközi $t > z$. Lásd *defonologizálódás, fonéma, hangváltozás*.
- fonotaktikai helyzet** A szóalakban elfoglalt helyzet, mely a hangváltozások többségében fontos szerepet játszik. Határozottan elkülönül egymástól a szókezdő, a szó belseji és a szóvégi helyzet. A szó belseji helyzeten belül különös figyelmet érdemel a hangzóközi (két magánhangzó közötti) pozíció. Számításba veendő továbbá a hangok hangsorba szerveződésének általános szabályai egy adott nyelv adott korszakában (a magánhangzók és a mássalhangzók szokásos elrendeződése, a szótagok felépítése, a szótagszámmal összefüggő kérdések stb.). Lásd *fonotaktikai kötöttségek, hangkörnyezet, hangváltozás, kétnyíltszótagos tendencia*.
- fonotaktikai kötöttségek** A fonotaktikai helyzetből adódó kötöttségek, melyek egy adott hangváltozásban meghatározó szerepet játszanak. Például: az ősmagyar $t > z$ változás (zöngétlen zárhang zöngésülése majd spirantizálódása) hangzóközi helyzethez kötve játszódott le. Lásd *fonotaktikai helyzet, hangváltozás*.
- fordított szórend** Lásd *inverzió, szórendi csere*.
- formáns** Lásd *affixum, járulékos szóelem, toldalék*.
- főnevesülés** Az a szófajváltás, amelyben (tapadással) főnévi szófajává válik melléknévi igenév (*szabó ember* → *szabó*) vagy melléknév (*szekeres ember* → *szekeres*), illetőleg határozószó (*haza [jött]* → *haza* 'hon'), számnév (*tized* 'tört-számnév' → *tized* 'adófajta'). Lásd *szó-fajváltás*.
- funkcionális nyelvléépülés** Lásd *nyelvléépülés*.
- független hangváltozás** Olyan hangváltozás, mely hangkörnyezettől függetlenül játszódik le. Ilyen a nyelvterület nagy részén bekövetkezett $ly > j$ hangváltozás. Lásd *függő hangváltozás, hangváltozás*.
- függő hangváltozás** Olyan hangváltozás, amely meghatározott hangkörnyezetben zajlik, annak függvényében következik be. Ez jellemző a szabályos, tendenciaszerű hangváltozásokra. Lásd *független hangváltozás, hangváltozás, kombinatorikus hangváltozás, szabályos hangváltozás, tendenciaszerű hangváltozás*.
- gallicizmus** 1. A francia nyelvre jellemző nyelvi sajátosság. 2. A francia nyelvből származó nyelvi forma a magyarban. Például a mutató névmás pongyola, nyomósító kitétele (A pénz, az boldogít). Lásd *anglicizmus, germanizmus, hungarizmus, interferencia, latinizmus, russzicizmus, tükkörszó*.
- gazdaságosság** A nyelvi megnyilatkozásokat a tényleges kommunikációs szükség-

letekhez igazító, és a változásokat megfelelő keretekben tartó közlési elv. A gazdaságosság befolyásolja a nyelvi jelek, jelkapcsolatok mozgását: például az új jelenségek kialakulásánál a közlés érdekeit, az elérhető legkisebb erő kifejtéssel való megvalósíthatóságot, racionalitást, rövidegét támogatja. A közlésben szükségtelenül keletkezett vagy szükségtelenné vált, redundáns elemeket kiszorítja. Visszatartja a változásokat ott, ahol azok a közlés célszerűsége tekintetében fölöslegesek vagy éppen zavaróknak lennének. Lásd **jelöletlenség, ökonómia**.

geminálódás Rövid magánhangzó kettőződése. Például: óm. *nagyobak* > *nagyobbak*. Lásd **hangváltozás**.

gemináta Kettőzött mássalhangzó. Lásd **rövidülés**.

generatív nyelvészet Nyelvelméleti irányzat, amely az 1950-es években alakult ki, elsősorban Noam Chomsky amerikai nyelvész munkásságában. A generatív nyelvészet a nyelvet az **egyetemes nyelvtan** egyetemes szabályoktól irányított, de nyelvenként eltérő megvalósulásként határozza meg. Elmélete szerint minden ember azonos nyelvi képességgel (**nyelvi kompetenciával**) születik, amely ugyanazt az egyetemes nyelvtant tartalmazza, s amely biztosítja, hogy az ember az anyanyelvén nyelvtanilag jól formált mondatokat tud létrehozni. A generatív nyelvtan a nyelvi kompetenciának, a „**rejtett**” **nyelvi tudás**nak kifejtett, szabályokba foglalt modellje. Feltételez egy **mélyszerkezetet**, amelyből **transzformációk** során kialakul a **felsőszintű szerkezet** (a mondat tényleges szintaktikai szerkezete), s amely meghatározott fonetikai-fonológiai alakban (**performanciában**) valósul meg.

germanizmus 1. A német nyelvre jellemző nyelvi sajátosság. 2. A német nyelvből származó nyelvi forma a magyarban. Például a határozatlan névelő az azono-

sító alany-állítmány szerkezetekben (Ez egy jó ötlet); a megkülönböztető címeknek a tulajdonnév elé helyezése (*báró* Wesselényi Miklós, *gróf* Andrássy Gyula, *doktor* Kovács Anna stb.); a német mintára alkotott tükörszók (*fejhang* : *Kopfstimme*, *pályaudvar* : *Bahnhof*). Lásd **anglicizmus, gallicizmus, hungarizmus, interferencia, latinizmus, oroszizmus, tükörszó**.

glagolita írás Az az írás, amelyet Cirill és Metód, a szláv népek térítői hoztak létre a 9. században, a görög kisbetűkre támaszkodva. Keletkezése összefügg a bibliafordítás igényével, használatát elsősorban egyházi könyvek tartották fenn több szláv nyelv történetében. Lásd **betűírás, írásrendszerek**.

glosszák Latin (ritkán más) nyelvű szövegek egyes szavainak, kifejezéseinek lapszélre vagy sorok közé írt értelmezései.

graféma Egy nyelv írásrendszerének legkisebb jelentés-megkülönböztetésre alkalmas egysége; betűírásokban a fonémának megfelelő elem. Jele a csúcsos zárójel ⟨a⟩. Lásd **betűírás, fonéma, írásrendszerek**.

grammatikalizáció A nyelvtani szerkezet azon változása, amelynek során kategóriaváltozásokkal az önállóbb szerkezetek, elemek a kevésbé önálló irányába haladnak. Például egyes önálló szavak raggá válhatnak, és ezek a ragok átveszik, sőt differenciáltabbá teszik azt a funkciót, amelyet addig pusztán a szó mondatbeli pozíciója jelölt. Így alakultak ki a személynév másokból a határozott igeragozás személyragjai (*mě* > *-m*, *tě* > *-d*, *sě* > *-i*), a *-beli*, *-ság/-ség*, *-hat/-het* képző. Előfordulhat, hogy egy önálló jellel rendelkező alapszófajú szó kategóriavesztéssel viszonyozóvá válik: *hiszem* > *hiszen*. Lásd **grammatikalizálódás**.

grammatikalizálódás Lásd **grammatikalizáció**.

hangátvetés Mássalhangzó-változás, melynek során egy szóalakon belül két mássalhangzó helyet cserél. Például: *szökcse* > *szöcske*. Lásd *asszociációs hangváltolás, hangváltolás, metatézis*.

hangfejlődési tendencia Lásd *hangváltozási tendencia*.

hangfestés Hanghatással nem járó (látható, tapintható, mozgásában érzékelhető) jelenségnek beszédhanggal történő érzékeltetése. Az így létrejövő szó hangalakja és jelentése között kapcsolat van. Például: *babrál, cammog, serteper-tél*. Lásd *hangutánzás, hangszimbolika, szóteremtés*.

hanghelyettesítés Az a jelenség, amikor egy jövevényszó valamely hangját, mely az átvevő nyelv rendszeréből hiányzik, ez utóbbiban más elem helyettesíti. Például: szl. *nemec* > *német*.

hanghözag Lásd *hiátus*.

hangkörnyezet Lásd *fonotaktikai helyzet*.

hanglejtés Beszéd közben a hang magasságának a változása, hullámzása; a beszéd dallama. A hanglejtésnek az érzellem és nyomaték kifejezésében, ill. mondattípusok megkülönböztetésében van elsősorban szerepe. Lásd *beszéddallam, hangsúly, szupraszegmentális eszközök*.

hangrend Egyes nyelveknek, köztük a magyaroknak az a sajátossága, hogy a szavak többsége vagy csak magas (palatális), vagy csak mély (veláris) magánhangzóból áll. Például: *barát, egész*. Vannak emellett vegyes hangrendű szavak is, például *papír*. Morfológiai szempontból a fenti szabály a szótőre értendő; toldalékok kapcsán hangrendi illeszkedésről beszélünk. Lásd *hangrendi átcsapás, hangrendi illeszkedés, hangrendi párhuzam, magánhangzó-harmónia, magánhangzó-illeszkedés*.

hangrendi átcsapás A szó hangrendjének megváltozása: magasból mély vagy mélyből magas hangrendűvé válása. Pé-

dául: *gyúr* > *gyűr*. Mindkét szóalak megmaradása esetén jellemző a jelentések elkülönülése is. Lásd *hangrend, hangváltolás, szóhasadás*.

hangrendi illeszkedés A magánhangzó-illeszkedésnek az az esete, amikor a toldalék magánhangzója a tő hangrendjének megfelelően jelenik meg palatális, illetve veláris magánhangzó formájában: *házban, kertben*. Lásd *hangrend, hangváltolás, magánhangzó-harmónia, magánhangzó-illeszkedés, palato-veláris illeszkedés*.

hangrendi párhuzam Az a jelenség, amikor két szó hangalakja csupán a hangrend tekintetében különbözik, s jelentésük között is belső összefüggés állapítható meg. Például: *család – cseléd*. Lásd *hangrend*.

hangrész Lásd *hiátus*.

hangsúly Egyes szótagoknak az a tulajdonsága, hogy kiemelkednek a többi közül. A többlet jelentkezhetsz hangerőben, hangmagasságban, időtartamban, vagy ezek együttesében. Elkülönítendő egymástól a *szóhangsúly* és a *mondathangsúly*; ez utóbbit összetett szabályrendszer határozza meg. Lásd *hanglejtés, nyúlás, szupraszegmentális eszközök*.

hangszimbolika Hangoknak és hangkapcsolatoknak az a sajátossága, hogy képzési jellegzetességeik és akusztikai hatásuk révén bizonyos hangulatokat felidézzenek, különösen ha egy adott szövegrészben az átlagos előfordulásnál gyakrabban vannak jelen, s a hangulati hatás összhangban van a szöveg jelentésével. Például: az *l* hangok szerepe a következő verssorban: „Elhull a virág, eliramlik az élet”. Lásd *hangfestés, hangutánzás*.

hangtörténet A nyelvtudománynak az az ága, amely egy nyelv hangrendszerének történeti változásait vizsgálja. Számba veszi az egyes korszakok fonémaállományát, a fonémák közötti rendszertani

összefüggéseket, a keletkező és eltűnő elemeket. Leírja a hangváltozásokat s azok következményeit. Vizsgálja a nyelvek történetében megfigyelhető általános vonatkozásokat is. Lásd *fonéma-rendszer, hangváltozás, nyelvtörténet*.

hangtörvény Olyan hangváltozás, amely maradéktalanul, kivétel nélkül érvényesül. Ilyen az egykori tövéghangzók eltűnése abszolút szóvégen. Lásd *hangváltozás, hangváltozási tendencia, szabályos hangváltozás, újgrammatikusok*.

hangutánzás Akusztikai jelenségnek beszédhangokkal történő érzékeltetése. Az így létrejövő szó hangalakja és jelentése között kapcsolat van. Például: *bim-bam, durr, durran, lics-locs, locsog* stb. Lásd *belehallás, hangfestés, hangszimbolika, onomatopoezis, szóteremtés*.

hangúr Lásd *hiátus*.

hangváltozás Olyan változás, melynek során egy nyelv jeleinek (szavainak) egy részében egy adott hang vagy hangkapcsolat valamilyen irányban elmozdul: belőle egy másik hang keletkezik, esetleg maga eltűnik vagy éppen megjelenik. Mindez az illető nyelv fonémaállományában is változást idézhet elő. A hangváltozások leggyakrabban adott fonotaktikai helyzetben (hangkörnyezettől függő módon) jelentkeznek. Hatókörük nagysága szerint megkülönböztetünk szabályos és szórványos változásokat. Az előbbiek széles körben hatnak. Többségük hangváltozási tendencia, mely az esetek nagy részében bekövetkezik; jóval ritkábbak a kivétel nélküli hangváltozások, melyek hangtörvényeknek is nevezhetők. Egy hangváltozás leírása során a változás időbeli, területi és társadalmi vonatkozásai is figyelmet érdemelnek. Lásd *affrikálódás, asszociációs hangváltozás, bontóhang, defonologizálódás, delabializáció, denazalizáció, depalatalizáció,*

dezaffrikálódás, diftongizálódás, egyszerűsítés, elhasonulás, előreható hasonulás, előtétang, fonéma-rendszer, fonologizálódás, fonotaktikai helyzet, fonotaktikai kötöttségek, független hangváltozás, függő hangváltozás, geminálódás, hangátvetés, hangbetoldás, hangkiesés, hangváltozási tendencia, hangrendi átcsapás, hangrendi illeszkedés, hangtörvény, hasonulás, hiátus, hátraható hasonulás, hiátustöltés, hiátustöltő mássalhangzók, hiperurbanizmus, kétnyíltszótagos tendencia, labializáció, magánhangzó-eltűnés, magánhangzó-kiesés, magánhangzó-kivetés, mássalhangzó-eltűnés, mássalhangzó-kiesés, mássalhangzó-torlódás feloldása, monoftongizálódás, nyíltabbá válás, nyúlás, összevonás, palatalizáció, részleges hasonulás, rövidülés, spirantizálódás, szabályos hangváltozás, szórványos hangváltozás, teljes hasonulás, tendenciaszerű hangváltozás, téves regresszió, téves visszaütés, tövéghangzó, tövégi időtartam-váltakoztatás, vokalizáció, zártabbá válás.

hangváltozási tendencia Olyan hangváltozás, amelynek során egy hang vagy hangkapcsolat azonos *fonotaktikai helyzetben*, azonos térben és azonos időben az esetek jelentékeny hányadában azonos módon változik meg. Lásd *hangfejlődési tendencia, hangváltozás, hangtörvény, szabályos hangváltozás, szórványos hangváltozás*.

hangzóközi helyzet Két magánhangzó közötti helyzet. Lásd *intervokális helyzet, nyúlás*.

hangzónyújtó tövek Az a tőtípus, amely a véghangzójukat veszített, többnyire egy szótagúvá vált tövek egy részében kialakult. Azokban az esetekben, ahol a tövéghangzó eltűnt (tehát a csonka tövekben) megnyúlik a magánhangzó (*kéz, út*). Ahol a tövéghangzó megmaradt (vagyis a teljes tövekben), nincs mit

kompenzálni, ezért ott a többelseji magánhangzó rövid marad (*kezem, utak*). A többelseji magánhangzó megnyúlása hozza létre a tőváltakozást, és hozza létre a tőtípust. Lásd *hangzórövidítő tövek, tőtípusok*.

hangzórövidítő tövek Az a tőtípus, amely a hosszú magánhangzóra végződő szavak (*almá, eké*) szóvégi magánhangzójának megrövidülése után jön létre a szó alakjában, de a toldaléktól védett helyzetben nem történt meg a rövidülés, ott megmaradt a hosszú vokális (*alma : almát, eke : ekét*). Lásd *hangzónyújtó tövek, tőtípusok*.

hangzótoldó tövek Az a tőtípus, amelynek kialakulásában döntő szerepe volt az igen korán működésbe lépő kétnyíltszótagos tendencia érvényesülésének még a tővéghangzó szóvégi eltűnése előtt zéró toldalékos alakban, feltéve, hogy ezek legalább három szótagúak voltak (**harmu > harmu, *hatalomu > hatalmu, *tekozolu > tekozlu*). Az ilyen szavakban toldalékos és toldalék nélküli alakjában is kiesett a többelseji magánhangzó (**harmu : hármát, hármás*). A tővéghangzó eltűnése után azonban e tövek mássalhangzó-torlódásra végződtek (*harm, hatalm, tékozl*), amelyet ejtése könnyítő magánhangzó betoldódása oldott fel (*három, hatalom, tékozol*). Innen származik a tőtípus elnevezése. A hasonló alaki felépítésű jövevényszavak analógiával kerültek ebbe a tőtípusba (*kapor, torony*). Lásd *hangzóvesztő tövek, tőtípusok*.

hangzóvesztő tövek Az a tőtípus, amelybe a három vagy több szótagú tövek tartoznak, amelyek a kétnyíltszótagos tendencia következményeként a toldaléktól őrzött teljes, tővéghangzós tőalakjukban veszítenek el egy többelseji magánhangzót. Például a *korom : kormos, vádol : vádlott* típusú tövek csonka töve megőrzik a többelseji magánhangzót, a teljes tő

nem. Lásd *csonka tő, hangzótoldó tövek, teljes tő, tőtípusok*.

haplológia Lásd *egyszerezítés*.

hasonlóalakúság Egymástól csak néhány hangban (betűben) különböző szavaknak (gyakran összetéveszthető) alaki kapcsolata. A hasonlóalakúság kialakulhat (etimológiailag, alaktanilag) összetartozó szavak között (például *helység : helyiség*), s létrejöhet egymással kapcsolatban nem állók között (például *illedelmes : ildomos* 'gyors, ügyes, eszes' → *ildomos* 'illő, illendő'). Lásd *azonosalakúság, paronímia, szóhasadás*.

hasonlóságon alapuló jelentésátvitel Lásd *jelentésátvitel, metafora*.

hasonlóságon alapuló névátvitel Lásd *metafora, névátvitel*.

hasonulás Az a jelenség, amikor egy hang úgy hat egy a környezetében lévő (azonos szóalakon belüli vagy közvetlenül szomszédos) hangra, hogy azt magával teljesen azonossá, vagy magához hasonló képzésűvé teszi. Lásd *asszimiláció¹, asszimilálódás, asszociációs hangváltozás, elhasonulás, előreható hasonulás, hangváltozás, hátraható hasonulás, részleges hasonulás, teljes hasonulás*.

határozottságbeli egyeztetés Lásd *egyeztetés*.

határtalanítás Nyelvi tervezési tevékenység, amellyel a határon túli, anyaországon kívüli állami változatok standard használatú nyelvi-nyelvhasználati elemeit, jelenségeit is beépítik az egyetemes magyar nyelv szótáraiba, nyelvtanaiba és kézikönyveibe. Lásd *nyelvi tervezés*.

hátraható hasonulás A hasonulásnak az a fajtája, amikor a változást előidéző hang a szóalakban követi azt a hangot, amelyen a változás végbemegy. Például: szl. *vidla > villa*. Lásd *előreható hasonulás, hangváltozás, hasonulás, regresszív hasonulás*.

helyesírás-történet A nyelvtudománynak az az ága, amely egy nyelv írott változa-

tának történeti alakulását vizsgálja, különös tekintettel (betűírás esetén) a hangjelölésre, azaz a fonémák és a grafémák közötti megfelelésre. Számba veszi az egyes korszakokra jellemző hangjelölési rendszereket, az ezekben érvényesülő alapelveket, ezek történeti változásait. Vizsgálja a szövegtagolással kapcsolatos kérdéseket is (írásjelek használata). Különös figyelmet fordít a nyelvi tudatosság és a norma megnyilvánulásaira. Lásd **betűírás, fonéma, fonetikus átírás, glagolita írás, graféma, huszita helyesírás, írásrendszerek, kancelláriai helyesírás, katolikus helyesírás, mellékjel, melléklejes helyesírás, nyelvtörténet, protestáns helyesírás.**

helyzettervezés Nyelvek, nyelvváltozatok használati körének, egymáshoz való viszonyának, hivatalos státusának a szabályozására, módosítására irányuló nyelvi tervezési tevékenység; külső tervezés, státustervezés. A magyar nyelv például 1844-ben lett Magyarország hivatalos nyelve. Lásd **állapottervezés, elsajátítás-tervezés, nyelvi tervezés, vernakularizáció.**

hiátus Két teljes nyomatékú magánhangzó egymás mellé kerülésekor előálló helyzet. Ennek megszüntetését különféle eljárások teszik lehetővé, például: óm. *mezee* > *mezeje*, *Andreas* > *András*. Lásd **hanghézag, hangrés, hangűr, hangváltozás, hiátustöltés, hiátustöltő mássalhangzók, magánhangzó-kivetés, ősszevonás.**

hiátustöltés A hiátus megszüntetésének az a módja, amikor két egymás mellett álló magánhangzó közé egy mássalhangzó (*j, v, h*) lép be. Például: óm. *mezee* > *mezeje*. Lásd **hangváltozás, hiátus, hiátustöltő mássalhangzók.**

hiátustöltő mássalhangzók Olyan mássalhangzók, melyek rendszeresen részt vesznek a hiátus megszüntetésében olyan módon, hogy a két egymás mellett álló

magánhangzó közé lépnek be. Ezek a következők: *j, v, h*. Például: óm. *mezee* > *mezeje*, *kües* > *köves*, *fejér* > *fehér*. Lásd **hangváltozás, hiátus, hiátustöltés.**

hiperkorrekcio Lásd **téves visszaütés.**

hiperonimák Valamely jelentésmezőben a fölérendelt helyzetű fogalmak. Például az *alma*, a *barack*, a *körte* hiperonimája a *gyümölcs*. Lásd **hiponimák, jelentésmező, kohiponimák, mezőkapcsolatok.**

hiperurbanizmus Lásd **téves visszaütés.**

hiponimák Valamely jelentésmezőben az alárendelt helyzetű fogalmak. Például a *gyümölcs* hiponimája a *biogyümölcs*, a *déligyümölcs*. Lásd **hiperonimák, jelentésmező, kohiponimák, mezőkapcsolatok.**

homofónia Az azonosalakúságnak az a részleges változata, amelyben eltérő írásmódú szavaknak azonos a hangalakja, a kiejtése. Például *Eötvös* : *ötvös*; *roncs* : *ronts*; *hej* : *hely*. Lásd **azonosalakúság, homográfia, homonímia.**

homográfia Az azonosalakúságnak az a részleges változata, amelyben betű szerint azonos írásmódú szavaknak eltérő, különböző a hangalakja, a kiejtése. Például ilyen különbség van a *joghurt* írásképző főnév ejtésében a magyarországi magyar [jokhurt] és a szlovákiai magyar [jogurt] között. Lásd **azonosalakúság, homofónia, homonímia.**

homonímia Lásd **azonosalakúság.**

hungarizmus 1. A magyar nyelvre jellemző nyelvi sajátosság. 2. A magyar nyelvből származó nyelvi forma más nyelvben. Például a Trója-regény magyar szövegének szerb és horvát fordításában a számnév után egyes számot használtak (*háromszáz vitéz*), a rangot, címet jelentő szót a személy név után tették (*Akhilleusz úr*). Lásd **anglicizmus, gallicizmus, germanizmus, interferencia, latinizmus, russzicizmus, tükkörszó.**

huszita helyesírás A magyar helyesírás-történetben az a rendszer, mely a 15. század-

ban, először az ún. Huszita biblia kódexeiben (Bécsi és Münchener kódex) jelenik meg, s melynek alapelvét – Husz János helyesírási elveinek szellemében – a mellékjelek következetes használata jelenti. Például: az /sz/–/z/ fonéma pár jele a z–z̄. Legkülönlegesebb betűi az /ö/, /ő/ hangértékben használatos ρ („farkas o”), továbbá a /cs/ jelölésére szolgáló L. Lásd **helyesírás-történet, kancelláriai helyesírás, mellékjel, mellékjeles helyesírás.**

idő-egymásutániság Lásd **diakronia.**

igésülés Az a ritka szófajváltás, amelyben igei szófajává válik határozószó (*jelen* ‘ott, most, nyilván’ → *jelen* ‘láthatóvá, tapasztalhatóvá válik’) vagy melléknév (*szabad* ‘nem korlátozott’ → *szabad* ‘lehet, meg van engedve’). Igésülés zajlott le a -t igenévképző múltidő-jellé válásakor is. [Vö. a mai kettősséget is: (a) *várt* (eredmény) – (nem) *várt rá* (tovább)!] Lásd **szófajváltás.**

illeszkedés Lásd **magánhangzó-illeszkedés.**

indirekt kölcsönszó Lásd **kölcsönszó.**

inetimologikus hang Olyan hang, amely eredetileg nem volt jelen egy adott szó hangalakjában; ahhoz képest utólag, másodlagosan toldódott be. Például: a *barlang* főnév *n* eleme (vö. R. *barlag*). Lásd **anorganikus hang, etimologikus hang, hangváltozás.**

iniciálé Díszítéssel kiemelt, a szokásosnál nagyobb méretű kezdőbetű.

inkongruencia Nem egyeztetés, egyeztetés nélküli ség. Például a magyarban a jelzős szerkezetek jellemzője (*piros virágokat, magam könyve*). Lásd **egyeztetés, kongruencia.**

integráció Lásd **kölcsönzés.**

interferencia Lásd **anglicizmus, gallicizmus, germanizmus, hungarizmus, kölcsönzés, latinizmus, russzicizmus.**

intervokális helyzet Lásd **hangzóközi helyzet.**

inverzió A mondat szavainak vagy szókapcsolatainak a szokásos sorrendtől eltérő,

gyakran kiemelő stílusértékű használata. Például „*Száz vasutat, ezeret! | Csináljatok!, csináljatok!*” (Petőfi Sándor). Lásd **fordított szórend.**

ipszilonista Lásd **jottista–ipszilonista háború.**

irányhármasság Egyes nyelveknek, köztük az uráli nyelvcsaládnak az a sajátos sága, hogy a határozói viszonyokat és azok alaki kifejezőeszközeit három iránynak megfelelően tagolják. Leghatározottabban jelentkezik ez a helyhatározók körében, ahol a hol? hová? honnan? kérdés érvényesül a névszóragok, a névutók és a határozószók rendszerében egyaránt. Például: *-ban/-ben, -ba/-be, -ból/ -ből; alatt, alá, alól; itt, ide, innen.* Megfigyelhető hasonló hármasság az időhatározók és más határozók körében is.

írárendszer A nyelvi jelek írásban való megjelenítésének különböző módjai. Elkülönülnek **nem fonologikus rendszerek** (sumer ékírás, egyiptomi hieroglifák stb.) és **fonologikus rendszerek** (**szótag- és betűírások**). Lásd **fonéma, fonológia, glagolita írás, helyesírás-történet, latin betűs írás, rovásírás, székely rovásírás.**

irodalmi nyelv A köznyelv megnevezéseként hosszú időn át használt szakkifejezés. Lásd **köznyelv, nyelvi norma, standard, sztenderd.**

írott köznyelv Lásd **köznyelv.**

irradiáció Lásd **jelentésbesugárzás.**

izofón Lásd **területi tényező.**

izoglossza Lásd **területi tényező.**

izolex Lásd **területi tényező.**

izomorf Lásd **területi tényező.**

izoszéma Lásd **területi tényező.**

járadékos szóelem Lásd **toldalék.**

jelentésátvitel Az a jelentésváltozás, amelyben két (szó)alak között meglévő kapcsolat alapján az egyik jelentését a másikra átvisszük, arra alkalmazzuk. A kapcsolat lehet alaki (hangzásbeli) hasonlóságon

alapuló (**metaforikus**), s lehet érintkezé-
sen, szintaktikai kapcsolaton alapuló
(**metonimikus**). Például *helység* 'telepü-
lés : *helyiség* 'épület elkülönített része'
→ *helység* 'helyiség' (is), ill. a *kelet, nyu-
gat* égtájnevekben: *napkelet* → *kelet*
'napkelet', *napnyugat* → *nyugat* 'napnyu-
gat'. Lásd *érintkezésen alapuló jelenté-
sátvitel, névátvitel, tapadás*.

jelentésbesugárzás Az a hatás, amellyel a
képzett szavak alapszavának, illetőleg a
származékszó egészének jelentése a kép-
ző funkcióját módosítja. Például a *-ko-
dik/-kedik* pejoratív jelentésárnyalata
(*okoskodik*) a *rendetlenkedik, szemtelen-
kedik* stb. hatására alakult ki. Lásd *besu-
gárzás, irradiáció*.

jelentésbővülés Az a jelentésváltozás,
amelyben a jelentés terjedelme (ki)bővül.
Például *dob* 'egy fajta ütőhangszer' →
'valamely dobszerű alkatrész' is. Lásd
jelentésszűkülés.

jelentés-elkülönülés Lásd *szemantikai
csoportok, szóhasadás*.

jelentésjavulás Lásd *amelioráció*.

jelentéskölcsönzés Lásd *kölcsönző, tü-
körszó*.

jelentésmegoszlás A többjelentésű alak-
változatok és a szóhasadás (jelentés-el-
különülés) között az a szemantikai cso-
port, amelyben mind az alakoknak,
mind a jelentéseknek a kapcsolata még
szoros, jól érzékelhető. Például *ceskély*
: *sekély*. Lásd *alakváltozat, szemantikai
csoportok, szóhasadás*.

jelentésmező Lásd *mezőkapcsolatok*.

jelentésromlás Lásd *pejoráció*.

jelentésszűkülés Az a jelentésváltozás,
amelyben a jelentés terjedelme korláto-
zódik, (össze)szűkül. A jelentésszűkülés
következményeként gyakran szegényedik
a poliszémia, illetőleg az eredeti jelentés
eltűnik. Például *ágyú* 'eszköz, számszám'
→ 'löveg', *jószág* 'vagyon, javak' → 'ál-
latállomány, háziállat'. Lásd *jelentésbő-
vülés, tapadás, többjelentésű szavak*.

jelentéstörténet A nyelvtörténetnek az a
része, amely a nyelvi jelek és jelkapcsolat-
ok jelentésének változásaival: a vál-
tozások típusaival, illetőleg a változások
kialakulásának okaival foglalkozik.
A **szójelentés-történet** a szavak, lexikai
egységek jelentésének a változásait tár-
gyalja. Lásd *nyelvtörténet*.

jelöletlenség A nyelvi gazdaságosság egyik
megnyilvánulási formája: a közlés
komplikáltabb, morfosztatikailag tagol-
tabb, hosszabb kifejezései helyett racio-
nálisabb, rövidebb formáinak felhaszná-
lása, illetve fenntartása. Például a
mondatszerkesztésben csak azok a mon-
datrészek kaptak formánsos jelölést,
ahol erre föltétlenül értelmi igény volt:
tárgy, határozó, kijelölő jelző, értelmező,
birtokos jelző. De jelöletlen maradhatott
a jelölést kívánó mondatrész is, ha ezt
szerkezeti pozíciója vagy jelentése meg-
engedhette: *Egész nap aludt. Az ételt
sótlan szereti*. A paradigmarendszerben
az igeragozás él a jelöletlenséggel: kije-
lentő mód, általános ragozás, egyes
szám 3. személyben *lát, látott*, feltételes
módban (E/3.) *látna*, felszólító mód 2.
személyben *láss, várj*. A kérdéses para-
digmatagok az ökonómia jegyében nem
vettek magukra személyjelölő formán-
sokat, sőt a racionalizáló törekvés abban
is jelentkezik, hogy ugyanezen tagok a
szóban forgó paradigmák leggyakrab-
ban használt elemei. Lásd *gazdaságos-
ság, jelöltség, paradigma*.

jelöltség Nyelvi funkciók alaki eszközökkel
való megjelölése. A gondolkodás diffe-
renciálódása, a funkciók árnyalásának
igénye eredményezte a kifejezőeszközök
készletének gazdagodását. A birtokvi-
szonyok jelölésének változása jól jellem-
zi a tendenciát: a jelöletlen alakot (*házte-
tő*) az egyszerűen jelölt (*ház teteje*), majd
mindkét tag jelölése (*háznak a teteje*)
váltja fel. Lásd *jelöletlenség*.

jelszilárdulás Lásd *elemszilárdulás*.

jottista–ipszilonista háború A 18. század végén és a 19. század elején zajló helyesírási vita, melynek középpontjában bizonyos típusú összeolvadások (például *látja, tudja*) írásmódja állt. A jottisták (Révai Miklós vezetésével) a maival megegyező szóelemző írásmódot tartották követendőnek, az **ipszilonisták** pedig (vezéralakjuk Verseghy Ferenc) a kiejtés elvének akartak érvényt szerezni (*láltya, tuggya*). Lásd **nyelvjújtás**.

jövevényszó Más nyelvből átvett, az átvevő nyelvben meghonosodott szó, melynek idegen eredete az átvevő nyelv beszélői számára már felismerhetetlen. A szó beilleszkedését írásmódja és hangalakjának, jelentésének megváltozása, valamint a szóalkotási műveletekbe való bekapcsolódása is jelzi, illetőleg jelezheti. A jövevényszót az átadó nyelv megjelölésével és az átadás idejével szokás jellemezni. Például a *búza, gyertya, kecske* török jövevényszavak az ősmagyar korból, a *sort, stencil, szvetter, xerox* angol jövevényszavak az újabb magyar korból valók. Lásd **kölcsönzó, kölcsönzés, nemzetközi szó, vándorszó**.

kakofemizmus Közömbös vagy szépítő, udvarias szavaknak, kifejezéseknek durvább, nyersebb szavakkal, kifejezésekkel való (bizalmas viszonyra jellemző, gyakran tréfás vagy évődő szándékú) helyettesítése. Például *házisárkány* 'felleség'; *ördög* 'nagyon eleven, csintalan (fiú)gyermek'; *rosszaság* 'pajkos gyermek'. Lásd **eufemizmus, pejoráció**.

kalk Lásd **tükkörszó**.

kancelláriai helyesírás A középkori királyi kancelláriában kialakult helyesírási gyakorlat, mely a magyar helyesírás-történet kiindulópontjának tekinthető, s egészen a 15. századig minden nyelvemlékünk helyesírását meghatározza. Fő jellegzetessége a betűkapcsolatok alkalmazása: itt születik meg például a palatális más-salhangzók *ty, gy, ny, ly* jele. Lásd **helyes-**

írás-történet, huszita helyesírás, melléklejes helyesírás.

katafora Szöveg későbbi részére, a folytatásban említendő dologra, cselekvésre előremutató szó, szóelem: névmás, (jelöletlen) főnév, igei személyrag, birtokos személyjel, illetőleg rokon értelmű szó. Lásd **anafora, deixis, exofora, koreferencia**.

katolikus helyesírás A magyar helyesírás-történetben a 17. század elején kialakuló, elsősorban Káldi György bibliafordításához köthető helyesírási hagyomány, mely a 17–18. században főként azt a sajátosságot mutatja, hogy a /c/ fonémát *cz*-vel, a /cs/-t pedig *cs*-vel jelöli. Lásd **helyesírás-történet, protestáns helyesírás**.

képzőbokrosulás Képzőkeletkezési mód: a képzőbokor több elemi képző vagy más szóelem összekapcsolódásával jön létre. A képzőbokorra válnak az a feltétele és legtöbbször egyben oka is, hogy az összeálló formánsok közül az egyik a bokrosulás idejére már elveszíti produktivitását, vagy jelentése meggyengül, esetleg oly mértékig elavul, hogy a beszélők már nem is képzőnek, hanem a tőszó szerves részének érzik. Például *-g + -t > -gat/-get* (*olvastat, nézeget*), *-d + -alom/-elem > -dalom/-delem* (*lakodalom, késedelem*), *-cs + (-k + -a/-e) > -cska/-cske* (*könyvecske*). Lásd **elemisméltézés képzőbokrosulás, szinonimképző-bokrosulás, toldalék**.

képzőhasadás Képzők létrejöttének egyik módja: a primer toldalék különböző funkcióiban különböző nyelvállásfokban egységesíti maga előtt, majd vonja magához a szótó tövéghangzóját. A *-d* mozzanatos és gyakorító jelentést egyaránt kifejező képző is így vált ketté: középső nyelvállásfokú magánhangzóval gyakorító (*-od/-éd/-öd*), alsó nyelvállásfokú magánhangzóval mozzanatos képzővé (*-ad/-ed*). Például *bököd*, ill. *hasad*. Lásd **szőhasadás, toldalék**.

kétnyíltszótagos tendencia Hangváltozás, melynek során egy hosszabb szóalakban, ha két vagy három nyílt (azaz magánhangzóra végződő) szótag követi egymást, a második vagy harmadik szótag magánhangzója kiesik. Például: *malina* > *málna*. Lásd **fonotaktikai helyzet, hangváltozás, magánhangzó-kiesés**.

kettős beágyazottság A nyelvhasználatnak és a nyelvi változásoknak valamely nyelvi rendszerhez, egyszersmind meghatározott társadalmi-természeti körülményekhez való egyidejű és szükségszerű kötöttsége. Ebből következik, hogy a nyelvi változások lehetőségének és kényszerének az oki keretét a mindenkori nyelvrendszer-tani és társadalmi feltételrendszerek, körülmények adják.

kettősnyelvűség Egy nyelv két változatának ismerete, tudása; „**belső kétnyelvűség**”. A standardizált nyelvekben túlnyomórészt valamely nyelvjárás és a köznyelv ismeretét, ill. egyének és közösségek ilyen állapotát jelöli. A magyarországi magyar nyelvjárásokban beszélőket általában jellemzi már a kettősnyelvűség. Tágabb körű fogalom, mint a diglosszia. Lásd **diglosszia, kettősnyelvűsödés**.

kettősnyelvűsödés Kettősnyelvűvé válás: az elsődleges anyanyelvi nyelvváltozat mellé egy másiknak – az esetek döntő többségében valamely nyelvjárás mellett a köznyelvnek – az elsajátítása. Lásd **diglosszia, kettősnyelvűség**.

kiegészítő szókészlet Olyan szavak összessége, amelyek a nyelvnek nem általánosan használt, nem a legalapvetőbb fogalmakat jelölő elemei, és amelyeknek nincs vagy alig van családjuk. Például *gereben, inka, karburátor, padlizsán; köpiül, tilol*. Lásd **alapszókészlet, peremszókincs, szakszókincs, szókészlet**.

kiegyenlítődé Az a folyamat, amelynek során egyazon nyelv különböző változatai szerkezeti (strukturális) értelemben

közelebb kerülnek egymáshoz. Elsősorban a köznyelv és a nyelvjárások közötti különbségeknek a nyelvjárások köznyelvhez közeledésével, tudniillik bizonyos nyelvjárási sajátosságok feladásával létrejövő csökkenése; **nivellálódás**.

kiesés Lásd **magánhangzó-kiesés, mássalhangzó-kiesés**.

kódex Könyv terjedelmű kézirat mû a régi írásbeliségből. A magyar nyelvű kódexirodalom alkotásai a 15–16. századból maradtak ránk. Lásd **anyakódex, nyelvemlék, vendégszöveg**.

kódkeverés Az a kétnyelvűségi (többsnyelvűségi) megnyilatkozásmód, amikor a beszélő úgy keveri a két (vagy több) nyelvet, hogy azok elemei nemcsak jelentéstani, hanem mondattani és prozódiai szempontból is egységet alkotnak, bár az egyes kódok hangtanilag nagyrészt megőrzik sajátosságaikat. Az így beszélőkről általában nem lehet megállapítani, melyik nyelven is beszélnek valójában. Lásd **bázisnyelv, kódváltás, vendégnyelv**.

kódváltás Az a jelenség, amikor a beszélő hol az egyik, hol a másik nyelvi kódon (nyelven, nyelvváltozaton) nyilatkozik meg egyazon beszédaktusban vagy egy megnyilatkozáson belül. Leggyakoribb fajtája a mindenkori kommunikációs helyzet nem nyelvi körülményeitől meghatározott változtatás. Lásd **bázisnyelv, kódkeverés, vendégnyelv**.

kohiponimák Valamely jelentésmezőben a mellérendelt viszonyban álló fogalmak. Például az *alma* kohiponimája a *barack*, a *körte*. Lásd **hiperonimák, hiponimiák, jelentésmező, mezőkapcsolatok**.

koiné Nyelvjárások, nyelvek érintkezéséből, egymásra hatásából létrejött közvetítőnyelv, ill. nyelvváltozat. (Az ógörög *koiné* jelentése: 'közös'.) **Koinésodás** eredményeként jött létre például a szuahéli, ill. a köznyelvek egy része. Lásd **pidzsinizálódás**.

koinésodás Lásd *koiné*.

kombinatorikus hangváltozás Lásd *függő hangváltozás*.

kombinatorikus variáns Olyan fonéma-változat, mely a hangkörnyezet hatására áll elő, s az adott helyzetben szabályszerűen jelentkezik. Ilyen az /n/ fonéma két jellegzetes változata a *hang*, illetve a *honvéd* szóban. Lásd *fonéma, fonéma-változat*.

komment Lásd *aktuális mondattagolás*.

komplikációs jelentésváltozás Az a jelentésváltozás, amelynek különböző érzékterületek rokonsága az alapja, illetőleg az, amelyben valamely elvont jelenséget konkrét jelentésű szó jelöl. Például *meleg hang*, ill. *(jól) fog az esze*. Lásd *absztrakt jelentésváltozás, konkrét → absztrakt jelentésváltozás, szinesztézia*.

kongruencia Lásd *egyeztetés*.

konkrét → absztrakt jelentésváltozás Az a (gyakori) jelentésváltozás, amelyben az érzékelhető dolgot vagy tulajdonságot jelölő jelentés elvonttá válik. Például az *érdekel* és az *ért* elvont jelentése egyaránt az *ér* ige konkrét 'valamihez hozzáér' jelentéséből alakult ki. Lásd *absztrakt → konkrét jelentésváltozás, komplikációs jelentésváltozás*.

kontaktusjelenség Olyan szókészleti elem vagy szerkezeti jegy, melyre az átvevő nyelv az átadó nyelvvel való érintkezés vagy a kétnyelvűségi helyzet következtében tesz szert. Lásd *állami nyelvváltozat, kontaktusnyelv, kontaktusváltozat, nyelvi szétfejlődés*.

kontaktusnyelv Különböző nyelvű közösségek és egyének kapcsolatában a más nyelvvel, nyelvekkel érintkező nyelv. A magyar nyelv legfontosabb kontaktusnyelvei az ótörök, a latin, a magyarral érintkező szláv nyelvek, a német és az angol. Lásd *állami nyelvváltozat, kontaktusjelenség, kontaktusváltozat, kölcsönzés, közvetítőnyelv, lingua franca, nyelvi kontaktushatás, nyelvi szétfejlődés*.

kontaktusváltozat 1. Valamely nyelv azon változata, amely egy másik nyelvvel való kapcsolatából következőleg olyan elemeket, sajátosságokat mutat föl, amelyek nincsenek meg az adott nyelv többi változatában. (A Kárpát-medencének jelenleg hét különböző államban élő magyar kisebbségi beszélői a magyar nyelv kontaktusváltozatát beszélik.) 2. **Kontaktusvariáns:** a nyelvi változónak az a változata, melynek a kétnyelvű beszélők másik nyelvében párhuzama van. Lásd *állami nyelvváltozat, kontaktusjelenség, kontaktusnyelv, nyelvi szétfejlődés*.

kontaktusvariáns Lásd *kontaktusváltozat*.

kontamináció¹ Lásd *szóvegyülés*.

kontamináció² Lásd *szerkezeti kontamináció*.

kontextus Lásd *szövegkörnyezet*.

konvergens változás Egyirányú, azonos eredményre vezető, összetartó nyelvi változás. A homonímiában például konvergens (hang)változással válnak azonos alakúvá különböző jelentésű szavak. Például az *ár¹* 'érték', *ár²* 'áramlás, sodrás', *ár³* 'lyukasztó szerszám', *ár⁴* 'egy fajta területmérték' különböző alaki előzményeinek azonos eredményű változása. Lásd *azonosalakúság, divergens változás, homonímia, nyelvi szétfejlődés*.

koreferencia Szövegbeli többszörös utalás, megnevezés valamire (dologra, tulajdonságra, cselekvésre, állapotra). Az *anafora*, illetőleg a *katafora* is csak előzményével, illetőleg később megjelenő tagjával együtt érthető meg. Koreferencia teremthető névszók és igék ismétlésével, szinonim használatával vagy fogalmi alá- és fölérendelésével is. Lásd *deixis, exofora*.

korpusz Nyelvtudományi célú vizsgálatra meghatározott szempontok alapján gyűjtött, kiválasztott, ill. összeállított szövegmennyiség.

korpusztervezés Lásd *állapottervezés*.

korszakolás A történés folyamatának a tagolása (a történelemben, így a nyelvek történetében való tájékozódás, eligazodás lehetővé tétele érdekében). A nyelvtörténeti korszakolás leginkább racionális alapja az, ha azon történelmi eseményeket tekintjük kiindulási pontoknak, amelyek a nyelvközösség, tehát a nyelv életére is meghatározó befolyással voltak és vannak. A magyar nyelv történetének a korszakai: **ősmagyar kor** (kb. Krisztus e. 1000 körülől a honfoglalásig), **ómagyar** (895/96-tól a mohácsi csatáig), **középmagyar kor** (1526-tól a magyar felvilágosodás programszerű jelentkezéséig), **újmagyar kor** (1772-től a trianoni békediktátumig), **újabb magyar kor** (1920-tól napjainkig).

kölcsönszó nyelvi érintkezés következményeként az átvevő nyelvben létrejövő lexéma, szóalak, szerkezet v. jelentés. Két altípusa van: 1. A **közvetlen** vagy **direkt kölcsönszó** az átadó nyelvből az átvevő nyelvbe változatlanul vagy módosult, de így is hasonló formában és/vagy jelentésben átkerült szó (jövevényszó és idegenszó), például az *ostrom* a ném. *Sturm*, a *fájl* és az *e-mail*, *imél* az ang. *file* és *E-mail* átvétele. 2. A **közvetett** vagy **indirekt kölcsönszó** a más nyelvi mintákat követő, de saját elemekből építkező tükörfordítások és jelentéskölcsönzések összefoglaló elnevezése, például ném. *Wasserfall* : m. *vízesés*; a m. *rák* 'rosszindulatú sejtburjánzás, daganat' jelentése az ang. *cancer* állatövi és betegségnévi jelentése nyomán. Lásd **jövevényszó**, **kölcsönzés**, **tükörszó**.

kölcsönzés Az a nyelvi érintkezéseket kísérő folyamat, melynek során átadás-átvétel zajlik az átadó és átvevő nyelv között. Két fő típusa van: 1. **Alkalmi kölcsönzés** (idegen szó). 2. Meghonosodott kölcsönzés, stabil kölcsönzés (jövevényszó). **Belső kölcsönzés** kifejezéssel jelöljük az azonnyelvi változatokból

egy másikba történő átvételt, például a köznyelvből valamely nyelvjárásba, valamely nyelvjárásból vagy szaknyelvből a köznyelvbe való átvételt. Lásd **átadó nyelv**, **átvevő nyelv**, **jövevényszó**, **kontaktusnyelv**, **kölcsönszó**.

középmagyar kor Lásd **korszakolás**.

köznevesülés A főnévi szófaj két csoportja között lezajló változás, amelyben tulajdonnévből köznévvé válik. Például (*Ch. C.*) *Boycott* (írországi angol jószágigazgató) → *bojkott* 'gazdasági, politikai, személyi kapcsolatok megszüntetése', *Dobos* (*C. József*) (cukrász) → *dobos-torta* ~ *dobos*. Lásd **szófafajváltás**.

köznyelv Az a nyelvváltozat-típus, amely kiművelt, kodifikált és viszonylag egységes volta, társadalmi tekintélye és elterjedtsége révén, az írásbeliség és a nyilvános nyelvhasználat tipikus formájaként anyanyelvközösségében a legnagyobb esélyt kínálja és biztosítja a legszélesebb körű nyelvi kommunikációra, a műveltség megszerzésére és a társadalmi mobilitásra. A magyar köznyelv hosszú folyamat eredményeként a nyelvjárások együtteséből csiszolódott össze. Kialakulásában tudatos nyelvfejlesztő tevékenység és törekvések is fontos szerepet játszottak. Két altípusa van: az **írott köznyelv** és a **beszélt köznyelv**. A köznyelv a többi nyelvváltozattal változó intenzitású kapcsolatban és kölcsönös egymásra hatásban él. Lásd **diglosszia**, **irodalmi nyelv**, **nyelvi norma**, **standard**, **sztenderd**.

köznyelvi norma Lásd **nyelvi norma**.

közvetett kölcsönszó Lásd **kölcsönszó**.

közvetítőnyelv Az a nyelv, amely szavakat továbbít egymással közvetlen kontaktusban nem álló nyelvek között. Például a német közvetítő nyelv a nyugat-európai nyelvek és a magyar között. Lásd **jövevényszó**, **lingua franca**.

közvetlen kölcsönszó Lásd **kölcsönszó**.

kreol Lásd **kreolizálódás**.

kreolizálódás A pidzsinből anyanyelvvé, az ún. *kreollá* válás folyamata. A szakszó a funkcionális és nyelvszerkezeti kiépülésnek, gazdagodásnak, differenciálódásnak a folyamatát jelöli. Lásd *nyelvkiépülés*, *pidzsinizálódás*.

külső tervezés Lásd *helyzettervezés*.

labiális–illabiális illeszkedés Lásd *magánhangzó-illeszkedés*.

labializáció Magánhangzó-változás; illabiális (ajakréses) magánhangzónak labiálissá (ajakkerekítésessé) válása. Például: *fist* > *füst*. Lásd *delabializáció*, *hangváltozás*.

lappangó képző Olyan – csak történeti elemzéssel megállapítható – képző, amely valamilyen képzőbokorba beleolvadva eredeti alakját elvesztette, s csak bizonyos alaki nyomok árulják el egykori jelenlétét. Az *-ás/-és* képző például fgr. **-j* deverbális nomenképzőből (igenévképzőből) és *-s* kicsinyítő képzőből jött létre; az előbbi nyomát csak a magánhangzó hosszúsága őrzi. Lásd *elhomályosulás*, *toldalék*.

lappangó teljes tő Az a tőváltozat, amelyben a tővégi magánhangzó egy toldalék magánhangzójával diftongust alkotott, majd rendszerint egy (hosszú) magánhangzóvá vált. A teljes tő eredeti alakját elveszíti, csak történetileg mutatható ki. Például **kezš + *sš > kezši > kezé > keze*, tehát az *-e* egyes szám 3. személyű birtokos személyjelben felismerhetetlenül és elválaszthatatlanul van jelen tővéghangzó és toldalék. Lásd *elhomályosulás*, *tő*.

latin betűs írás Minden olyan írás, amely a latin ábécére vezethető vissza; így az angol, a francia, a magyar stb. Lásd *betűírás*, *írárendszer*.

latinizmus 1. A latin nyelvre jellemző sajátság. 2. Olyan nyelvi forma, amely latin mintára alakult ki a magyar nyelvben a kereszténység felvételét követő időktől. Latinizmusok találhatók egy-

részt a szókészletben (latin mintára alkotott tükörszók), másrészt a grammatikában, például a számnévi jelző és a jelzett szó számbeli egyeztetése (*három királyok*), a feltételes mód használata kijelentő mód helyett mellékmondatban (Kérte, hogy *jönne el*); beálló melléknévi igenév használata célhatározói mellékmondat helyett (A dolgot *tisztázandó*, levelet írtam neki). Lásd *anglicizmus*, *egyeztetés*, *gallicizmus*, *germanizmus*, *hungarizmus*, *interferencia*, *tükörszó*.

látszólagosidő-vizsgálat Olyan, a jelenben zajló lehetséges nyelvi változások megragadását célzó vizsgálat, amelyben egy meghatározott időpontban különböző életkorú személyektől gyűjtött adatokat vetünk össze. Lásd *valósidő-vizsgálat*.

lexéma 1. Az azonos alaksorba (*paradigmába*) tartozó szóalakok közül egy (kímelt) szóalak. 2. Alapszófajú szó. 3. Szótári szó, címszó. 4. Állandósult, lexikalizálódott elemkapcsolat. Lásd *lexikai hiány*, *lexikalizálódás*, *lexikai szófajváltás*.

lexikai hiány Szavak nem ismeretében megnyilvánuló, a legfeltűnőbb, azonnal érzékelhető nyelvi hiány. Bizonyos szaknyelvi vagy hivatali nyelvi szavak, kifejezések nem ismerete például általános jellemzője a kisebbségi beszélőknek. Lásd *csángósodás*, *lexéma*, *nyelvi hiány*, *nyelvlépipülés*.

lexikai szófajváltás Az a szófajváltás, amelynek eredményeként állandósultak az új szófajiságnak megfelelő grammatikai sajátosságok, s az új szófaji érték a lexémához rögzült. Például *fekete kávé* → *fekete 'ua.*. Lásd *lexéma*, *lexikális szófajváltás*, *szófajváltás*.

lexikális szófajváltás Lásd *lexikai szófajváltás*.

lexikalizálódás Olyan jelentésbeli és többnyire alaki változások együtteséből álló folyamat, amelynek eredményeként a korábban elemezhető morfémakapcsolat

lat, szintaktikai szerkezet, szócsoport vagy mondat jelentésében egységessé válik, s ezzel új szó jön létre. Például *berüg* 'lereszegeedik', *keljfeljancsi* 'egy fajta játékszer', *kútba esik* 'meghiúsul', valaminek a *nyomán, útján* névutó stb. Lásd *elemszilárdulás, lexéma, szóalkotás, szóösszetétel*.

ligatúra Lásd *betűösszevonás*.

lingua franca Az a nyelv, amelyet elterjedtségénél fogva valamely többnyelvű térségben a más-más anyanyelvű beszélők az egymás közti kommunikációban a leggyakrabban és a leghatékonyabban használnak. Ezt a szerepet nálunk korábban (főként a középmagyar idején) a latin töltötte be, ma az angol lépett a helyére. (A *lingua franca* terminus eredetileg azt az olasz alapú nyelvváltozatot jelölte, amelyet a keresztes hadjáratok idején a keresztes lovagok használtak érintkezési nyelvként a Földközi tenger keleti partvidékein.) Lásd *kontaktusnyelv, közvetítőnyelv*.

lokalizálás Helyhez kötés; egy nyelvemlék keletkezési helyének meghatározása. Lásd *nyelvemlék*.

magánhangzó-eltűnés Az a jelenség, amikor egy hang, mely korábban a magánhangzórendszer eleme volt, megszűnik az lenni. Például: a veláris *j* eltűnése a korai ómagyar korban. Másfelől használjuk e műszót a tövéghangzókkal kapcsolatban is: itt egy fonotaktikailag jól körülhatárolt magánhangzó-kategória megszűnésére vonatkozik. Lásd *defonologizálódás, hangváltozás, mássalhangzó-eltűnés*.

magánhangzó-harmónia Egyes nyelveknek, köztük a magyarnak az a sajátossága, hogy a szóalakok többségében vagy csak magas (palatális), vagy csak mély (veláris) magánhangzók vannak jelen. Például: *barátságunkra, egészségünkre*. Ismerünk emellett vegyes hangrendű szavakat is: *papír, budai*. A szótón belül

érvényesülő magánhangzó-harmónia neve hangrend; toldalékok kapcsán hangrendi illeszkedésről beszélünk. Lásd *hangrend, hangrendi illeszkedés, hangváltozás, magánhangzó illeszkedés, vokális harmónia*.

magánhangzó-illeszkedés Egyes nyelveknek, köztük a magyarnak az a sajátossága, hogy a toldalék magánhangzója a tő magánhangzóinak megfelelően váltakozik. Ezen belül elsődleges a hangrendi (palato-veláris) illeszkedés: *házban, kertben*; a palatális hangrenden belül a magyarban **labiális–illabiális illeszkedést** is ismerünk: *házhoz, kerthez, földhöz*. Lásd *hangrend, hangrendi illeszkedés, hangváltozás, illeszkedés, magánhangzó-harmónia*.

magánhangzó-kiesés Hangváltozás, melynek során egy magánhangzó egy adott szóalakból mintegy kilép, közvetlen folytatás nélkül. Ezzel találkozunk például a kétnyíltszótagos tendenciában. A fenti hangváltozás sajátos esete a magánhangzó-kivetés is. Lásd *hangváltozás, kétnyíltszótagos tendencia, magánhangzó-kivetés, mássalhangzó-kiesés*.

magánhangzó-kivetés A hiátus feloldásának az a módja, amikor az egymás mellett álló két teljes nyomatékú magánhangzó közül az egyik kiesik. Például: *Andreas > András; elízió*. Lásd *hangváltozás, hiátus, magánhangzó-kiesés, mássalhangzó-kiesés*.

magánhangzórendszer Egy nyelv magánhangzó-állománya, mely különböző tulajdonságok (fonológiai szembenállások) alapján szerveződik rendszerré. A magyarban ilyen a nyelv vízszintes mozgása (palatális, illetve veláris magánhangzók), a nyelv függőleges mozgása (felső, középső, alsó, legalsó nyelvállású magánhangzók), az ajakműködés (labiális, illetve illabiális magánhangzók) és az időtartam (rövid, illetve hosszú magánhangzók). Lásd *fonéma, fonémarend-*

szér, fonológiai szembenállások, mássalhangzórendszer.

magyarítás Idegen szó, kifejezés magyar nyelvűvel való helyettesítése, ill. az ilyen indítékból szóalkotással, jelentésváltozással megteremtett magyar szó, kifejezés. Lásd *szóalkotás*.

makrodiakrón vizsgálat A nagyobb nyelvtörténeti időszakot, illetőleg időszakokat átívelő vizsgálat. Lásd *mikrodiakrón vizsgálat*.

másodnyelv Kétnyelvű közösségeknek, egyéneknek az a nyelve, amelyet az anyanyelv elsajátítása után, ill. mellett, a kétnyelvűsödés folyamán sajátítanak el, tanulnak meg. Lásd *elsőnyelv*.

mássalhangzó-eltűnés Az a jelenség, amikor egy hang, mely korábban a mássalhangzórendszer tagja volt, megszűnik az lenni. Például ilyen a β , γ , χ eltűnése az ómagyar korban. Lásd *defonologizálódás, hangváltozás, magánhangzó-eltűnés*.

mássalhangzó-kiesés Hangváltozás, melynek során egy mássalhangzó egy adott szóalakból mintegy kilép, közvetlen folytatás nélkül. Ez bekövetkezhet néhány spiráns (β , γ , j) esetében két magánhangzó közötti helyzetben, például tör. *qij̄in* > *kín*; mássalhangzó-torlódás esetén, például ném. *Schwager* > *sógor*; hiátustöltő hangok kapcsán (j , v , h), például *fiával* > ÓMS. *fyaal*. Lásd *hangváltozás, magánhangzó-kiesés, magánhangzó-kivetés*.

mássalhangzórendszer Egy nyelv mássalhangzó-állománya, mely különböző tulajdonságok (fonológiai szembenállások) alapján szerveződik rendszerré. A magyarban ilyen a képzésmód (zárhangok, réshangok stb.), a képzéshely (bilabiális, labiodentális stb. mássalhangzók), a hangszalagok állása (zöngétlen, illetve zöngés mássalhangzók) és az időtartam (rövid, illetve hosszú mássalhangzók). Lásd *fonéma, fonémarendszer, fonoló-*

giai szembenállások, magánhangzórendszer.

mássalhangzó-torlódás feloldása Hangváltozás, melynek során egy szó eleji vagy szóvégi mássalhangzó-kapcsolat, illetve egy szó belseji hármas mássalhangzó-kapcsolat kiküszöbölődik. Példák a feloldás jellegzetes módjaira: előtétthang: ol. *stallo* > *istálló*; bontóhang: szl. *brat* > *barát*, *szerelemnek* > *szerelemnek*; mássalhangzó-kiesés: ném. *Schwager* > *sógor*. Lásd *bontóhang, előtétthang, hangváltozás*.

mediális ige Olyan történetet kifejező ige, amelynek környezetében valóságos, tényleges cselekvő (**agens**) nem állhat. Például *török* (*valami*).

meghonosodott kölcsönzés Lásd *kölcsönzés*.

mellékjel Egy-egy betű fölé, mellé vagy alá helyezett kiegészítő jel (pont, vessző stb.), melynek a hangérték szempontjából megkülönböztető funkciója van. A mai magyar helyesírásban ilyen a magánhangzókra megjelenő ékezet. Találkozunk vele a fonetikus átírásokban is. Lásd *diakritikus jel, fonetikus átírás, huszita helyesírás, mellékjeles helyesírás*.

mellékjeles helyesírás Olyan helyesírás, amely a fonológiai szembenállások érzékeltetésére elvszerűen mellékjeleket vezet be. Ilyen rendszert alkotott Husz János a cseh nyelvvel, s ezt az elvet követik egyes 15. századi magyar nyelvemlékek is (Bécsi, Münchener kódex). Lásd *fonológiai szembenállás, helyesírás-történet, huszita helyesírás, kancelláriai helyesírás, mellékjel*.

melléknevesülés Az a szófajváltás, amelyben melléknévi szófajjává válik melléknévi igenév (*aszú* 'aszó' → *aszú* 'száraz'), főnév (*fő* 'fej' → *fő* 'legfontosabb'), határozószó (*rokon* 'közel' → *rokon* [gyerek]). Lásd *szófajváltás*.

mélyszerkezet Lásd *generatív nyelvészet*.

mesterséges szóalkotás Új szavaknak tudatosan, meghatározott céllal, a nyelv meglévő elemeinek felhasználásával történő létrehozása. A magyar nyelvben a legnagyobb arányú mesterséges szóalkotás a nyelvújításhoz kötődik, de a jelenség minden olyan időszakban jellemző, amikor nagy számban jelennek meg új, korábban ismeretlen tárgyak és fogalmak, illetőleg a tudományok vagy az intézményrendszer fejlődése új szakszavakat, szakkifejezéseket igényel. Lásd *nyelvújítás, tudatos szóalkotás*.

metafora Hasonlóságon alapuló névátvitel. A stilisztikában olyan szókép, amely hasonlóságon vagy hangtani egyeztetésen alapul. Például a *korsó füle, szája; „a szerelem sötét verem”* (Petőfi Sándor). Lásd *hasonlóságon alapuló jelentésátvitel, hasonlóságon alapuló névátvitel, metaforikus jelentésátvitel, metaforikus névátvitel, névátvitel*.

metaforikus jelentésátvitel Lásd *jelentésátvitel, metafora*.

metaforikus névátvitel Lásd *metafora, névátvitel*.

metanyelv A nyelvről beszéléshez, ill. a nyelvre irányuló tudományos kutatásokhoz használt nyelvváltozat. Lásd *nyelvi tudat-történet*.

metatézis Lásd *hangátvetés*.

metonímia Nem hasonlóságon, hanem egyéb kapcsolaton, két jelentés érintkezésén alapuló névátvitel. Az érintkezés két fogalom gyakori együtt érzékelését, tapasztalható vagy elképzelhető együttlétét jelenti. A stilisztikában szókép. Például a *szoknya dereka, háta, ujjá, válla*. Lásd *érintkezésen alapuló jelentésátvitel, érintkezésen alapuló névátvitel, jelentésátvitel, metonimikus jelentésátvitel, metonimikus névátvitel, névátvitel*.

metonimikus jelentésátvitel Lásd *jelentésátvitel, metonímia*.

metonimikus névátvitel Lásd *metonímia, névátvitel*.

mezőkapcsolatok A szó fogalmi körébe tartozó szavak rendszert alkotó viszonyainak a számba vehető összessége. Például gazdag és jól leírható a gyümölcsneveknek, a rokonságneveknek, a színneveknek, a térszínformáknak stb. a kapcsolatrendszere. Máskor a fogalomkör nem határozható meg ilyen egyértelműen. Lásd *antonimák, hiperonimák, hiponimák, jelentésmező, kohiponimák, szemantikai csoportok*.

mikrodiakrón vizsgálat A szinkroniában zajló változásokat kisebb, egymáshoz közeli időszakok kiválasztásával végző vizsgálat. Lásd *makrodiakrón vizsgálat*.

misszilis A kéziratok nyelvemlékek egyik típusa: elküldésre szánt, elküldött levél, mely valós személyhez szól. Nálunk nagyobb arányban a 16. századtól találkozunk vele. Lásd *nyelvemlék*.

mondatátszövődés Az a mondattani jelenség, amelyben az alárendelt összetett mondat tagmondatai oly módon keverednek össze, szövődnek egybe, hogy az eredetileg hátul álló mellékmondatból bizonyos részek a főmondat elé kerülnek. Például *Szeretném, hogyha futólag visszatérnénk még arra, hogy... → Futólag még szeretném, hogyha visszatérnénk arra, hogy...*

mondathangsúly Lásd *hangsúly*.

mondattörténet A nyelvtörténetnek az az ága, amely a mondatok típusait, szerkezeti és funkcionális változásait vizsgálja. Lásd *nyelvtörténet*.

monoftongizálódás Magánhangzó-változás: diftongusnak (kettőshangzónak) hosszú magánhangzóvá válása. Például: ősm. *kéréj* > *kéré*... Lásd *diftongizálódás, hangváltás*.

morféma A szónak olyan, szerkezetileg tovább már nem bontható, jelentéssel bíró egysége, mely más szóelemekkel összekapcsolódva is ugyanazon alakban és jelentésben (funkcióban) fordul elő. Például az *olvas* (tő-), -ó (képző-), -k (jel-),

-nak (ragmorféma). Lásd *morfémahatár-eltolódás*, *morfémaváltozat*, *morfonéma*, *szóelem*, *zéró morféma*.

morfémahatár-eltolódás Morfémák tagolódásának asszociatív és analogikus hatásokra bekövetkező megváltozása, melynek eredményként új nyelvi elem jön létre. A képzők közül így keletkezett a *-si* formáns. A *faluval* erős asszociatív kapcsolatban álló *város -i* képzős származékának analógiájára alakult ki a *falusi*; az *-s* képzős helyneveknek (*Gyopáros*, *Tölgyes*) *-i*-vel továbbképzett változataiból pedig szintén elvonódhatott a *-si* mint önálló képző. Ennek a nyelvi jelenségnek köszönhető a *fű : fűj* kettőség kialakulása is. Az eredeti *fű + -ja > fűjja* alakból rekonstruált tő analogikus hatások miatt *fűj* lett. A jelentésárnyalati különbség miatt mindkét alak fennmaradt. Lásd *morféma*, *szóhatáreltolódás*.

morfématörténet A szóelemek (tövek és toldalékok) állományának és szerkesztésmódjainak, az ezekhez fűződő alakí és funkcionális jelenségeknek a története, illetőleg e történet tudományos leírása, bemutatása (**történeti morfológia**). Lásd *nyelvtörténet*.

morfémaváltozat Lásd *allomorf*.

morfonéma Az a közös szimbólum, mely az azonos morfémákhoz tartozó különböző morfémaváltozatok megfelelő formáit jelöli. A *-nak/-nek* ragban például az *a* és az *e* fonémák között morfonemikus viszony áll fenn; a morfémák közös jele a *-NEK*, melyben az *E* a morfonéma. Lásd *allomorf*, *fonéma*, *morféma*, *morfémaváltozat*, *variáns*.

motiváció Az a szavak alakjában vagy jelentésében rögzített, megőrzött indíték, amely egy-egy lexéma megalkotására vagy megteremtésére hatott. Például alakilag motiváltak az igeiktős vagy a képzett és összetett szavak; szemantikailag motiváltak a hangutánzó és hang-

festő, illetőleg a névátvitellel gyarapodó többjelentésű szavak.

nem fonologikus rendszer Lásd *írásrendszerek*.

nemzetközi szó Olyan, használatában a nyelvek újabb kori történetéhez köthető szó, amely számos nyelvben hasonló alakban és azonos vagy hasonló jelentésben található meg, s amely az írott nyelv, illetőleg a tudomány és a média révén terjedt el. Például *atom*, *nikkel*, *telefon*. Lásd *jövevényszó*, *szókészlet*, *vándorszó*.

neologizmus Olyan szó vagy nyelvtani szerkezet, amely egy időszakban a beszélők számára újdonság. A nyelv története során folyamatosan keletkeznek neologizmusok, amelyek vagy állandósulnak vagy kikopnak a nyelvből. A neologizmus keletkezhet spontán módon, illetőleg tudatos (például írói-költői, nyelvújítói) alkotásként. Az előbbire például az *el kell menjek* változat az *el kell mennem* helyett, az utóbbira tömeges példákat találunk a magyar nyelvújítás alkotásai között. Lásd *archaizmus*, *nyelvújítás*.

neológus A nyelvújítás híve, követője. Lásd *nyelvújítás*, *ortológia*, *ortológus*.

népetimológia A beszélő számára ismeretlen, tagolatlan szerkezetű szónak, kifejezésnek szerkezetileg elemezhetővé és ezzel érthetővé, motiválttá tétele ismert magyar szóelemek felhasználásával. Például latin *tuberosa* 'gümes, gumós (növény)' > *tubarózsa*, német *Durchdefekt* (*durch* 'át, keresztül') > *durrdefekt*, angol *gem-kapocs* (*gem* mozaikszóként a gyártó neve) > *gemkapocs*. A népetimológia tudatos utánzása a szándékos – általában humoros vagy játékos célú – szóferdítések körébe tartozik. Például *agronómus* > *ugró mókus*, *e-mail* > *Emil* ~ *emil*, *file* 'fájl' > *filé* stb. Lásd *etimológia*, *szóferdítés*.

neurofonetika Lásd *fonetika*.

névátvitel Az a jelentésváltozás, amelyben két valóságalelem között meglévő, közös, közeli vagy hasonló jegyekben megmutatkozó kapcsolat alapján az egyik nevé (szóalakját) a másikra átvisszük, alkalmazzuk. A kapcsolat lehet hasonlóságon alapuló (**metaforikus**) és lehet érintkezé- sen alapuló (**metonimikus**). Például (*a szék háta, lába*, ill. (*az*) *egyetem (tilta- kozott)*, (*jó*) *fej*. Lásd *érintkezé- sen alapuló névátvitel, hasonlóságon alapuló névátvitel, jelentésátvitel, színekdoché, színesztézia*.

nivellálódás Lásd *kiegyenlítődés*.

nómenklatúra¹ Az egyes szakszókincsek- ben azoknak a szavaknak az összessége, amelyek a köznyelvben, illetőleg más szaknyelvekben általában ismeretlenek. Lásd *szakszókincs, terminológia*.

nómenklatúra² Lásd *szójegyzék*.

norma A nyelvváltozatok, ill. az ezekkel élő beszélőközösségek mindegyikében általános használt, megközelítően egysé- ges nyelvi elemeknek, szerkesztési és használati szabályoknak, szabályozottsá- goknak időről időre módosuló együttese. A **köznyelvi normát** adott állapotában nyelvtanok, helyesírási szabályzatok és szótárak rögzítik. Lásd *egységes köz- nyelv, irodalmi nyelv, standard, szten- derd*.

nyelvcseré (Általában hosszabb) folyamat, amelynek során egy közösség elhagyva saját nyelvét a kétnyelvűség állapotán keresztül egy másik nyelvnek a haszná- latára tér át. Nyelvcseré azóta van, amióta eltérő nyelvű közösségek kapcsolatba kerültek egymással. A nyelvközösség egészére kiterjedő nyelvcseré mindig va- lamely nyelv kihalását jelenti. A nyelv- csere mindig a beszélők nyelvválasztási szokásai (kulturális, gazdasági, politikai okokra visszavezethető) radikális meg- változásának a következménye. Európá- ban a nyelvcseré a többségi nemzet irá- nyába történő nyelvi és kulturális

asszimiláció jele, ezért van többrendbeli politikai vonzata. A *nyelvcseré* és a *nyelvvésztes* terminusokat egyes kutatók szinonimáknak tekintik. A két fogalom világos elkülönítésének a kívánalma mi- att javasoljuk a két szakkifejezés köte- tünkben is alkalmazott következetes, megkülönböztető használatát. Lásd *asz- szimiláció*², *nyelvi maradvány, nyelvtér- jedés, nyelvvésztes, nyelvvisszaszorulás*.

nyelvelénkítés Valamely élő nyelv haszná- lati lehetőségeinek, teljesítőképességé- nek nyelvi tervezési tevékenységgel történő növelése. Lásd *nyelvi tervezés*.

nyelvemlék Minden olyan forrás, mely a mátt megelőző korok nyelvállapotáról tanúskodik, írott formában vagy – újab- ban – a modern technika bármely esz- közével, például hangfelvétellel megörö- kítve. Lásd *anyakódex, értelmezés, kódex, lokalizálás, misszilis, olvasat, rekonstrukció, szórványemlék*.

nyelvfejlesztés Lásd *állapottervezés*.

nyelvfelélesztés Kihalt vagy a kihálás szé- lére jutott nyelv nyelvi tervezési tevé- kenységgel történő új életre keltése; **revitalizáció**. Lásd *nyelvi tervezés*.

nyelvhalál Valamely nyelv kipusztulása, eltűnése; amikor egy nyelv-, ill. beszélő- közösség tagjai véglegesen elhagyják anyanyelvüket. A nyelvhalál leggyak- rabban nyelvcserének, ritkán nyelvpusz- tításnak a következménye. A kihalt nyelvnek nincs anyanyelvi beszélője, nem használja egy közösség sem min- dennapi beszélgetései során, és nem jellemzik a mindennapos körülmények- re jellemző állandó változások sem. Lásd *nyelvpusztítás*.

nyelvhasználat-történet Lásd *nyelvitu- dat-történet*.

nyelvi alkalmazkodás Az a jelenség, hogy a kommunikáló ember a sikeres, haté- kony nyelvi kommunikáció érdekében – az egyetemes együttműködési elvnek megfelelően (tudatosan vagy ösztönö-

sen) – igyekszik megfelelni a mindenkori beszédhelyzetnek és partnernek. Lásd *együttműködési elv*.

nyelviattitűd-váltás Egyéneknek és közösségeknek a nyelvekhez, nyelvváltozatokhoz, nyelvi jelenségekhez és elemekhez való viszonyulásában bekövetkező módosulás. Fontos nyelvhasználat-befolyásoló, ily módon nyelvhasználati és nyelvi változásokat indukáló tényező. Lásd *nyelvitudat-történet*.

nyelvi erózió Lásd *nyelvreépülés*.

nyelvi hiány (Más nyelvekhez vagy azon nyelvi nyelvváltozatokhoz viszonyítva:) nyelvi leszűkültség valamely nyelvben vagy nyelvváltozatban. Gyakori jelenség a kisebbségi nyelvek : domináns nyelvek, ill. a nyelvjárások : azon nyelvi köznyelv viszonyában. Jelentkezése a nyelvreépülés folyamatát jelezheti. Lásd *csángósodás, lexikai hiány, nyelvreépülés*.

nyelvikapcsolat-történet Lásd *nyelvitudat-történet*.

nyelvi kompetencia Lásd *generatív nyelvészet*.

nyelvi kontaktushatás Az a hatás, amelyet az átvevő nyelvi megnyilatkozásokra, ill. az átvevő nyelv konkrét elemeire vagy szerkezetére az átadó nyelv vagy maga a kétnyelvűségi helyzet gyakorol. Lásd *kontaktusnyelv*.

nyelvi maradvány Olyan nyelvi jelenség, szóképzési elem, amely a különböző nyelvű csoportok érintkezésének nyelvi következményeként kialakult kétnyelvűségben a nyelvileg asszimilálódott közösség nyelvéből került át az asszimiláló közösség nyelvébe. Lásd *adsztrátum, asszimiláció?, nyelvcsere, nyelvvesztés, nyelvviszasszorulás, szubsztrátum, szupersztrátum*.

nyelvi norma Nyelv változatok szerkesztési és közlési szabályainak, elemeinek az együttese, összefüggés-hálózata. A *köznyelv normáját* adott állapotában nyelvtanok, helyesírási szabályzatok és szó-

tárak rögzítik. Lásd *irodalmi nyelv, standard, sztenderd*.

nyelvi szétfejlődés Az elkülönítő (divergens) folyamatok fölerősödése, előtérbe kerülése valamely nyelvközösség (anya)nyelvének változásában az egységesítő (konvergens) tendenciákkal szemben. A magyar nyelvtörténetben a honfoglalástól az I. világháború végéig lényegében a nyelvi egységesülés (konvergencia) tendenciái voltak meghatározók. A magyarságnak a trianoni békediktátummal (1920) bekövetkezett állami szétdarabolása óta a nyelvi elkülönülés (**divergencia**) egyre nyilvánvalóbb jelei és következményei mutatkoznak. A különböző államokhoz tartozásnak, a kisebbségek kétnyelvűségének és a magyar nyelv használata magyarországi és kisebbségi lehetőségei eltéréseinek következménye az újabb magyar kort jellemző nyelvi szétfejlődés. Lásd *állami nyelvváltozat, divergens változás, kontaktusjelenség, kontaktusnyelv, kontaktusváltozat, konvergens változás*.

nyelvi szocializáció Az adott közösség, társadalom nyelvhasználati szabályainak s e szabályok helyes alkalmazásának elsajátítása. Lásd *bázisnyelv*.

nyelvi tervezés A nyelvhasználat és a nyelv befolyásolását célzó tudatos emberi tevékenység, amely általában társadalmi, politikai és gazdasági célú. Három területe van: 1. az állapottervezés, 2. a helyzettervezés és 3. az elsajátítás-tervezés. Lásd *állapottervezés, elsajátítás-tervezés, határtalanítás, helyzettervezés, nyelvelénkítés, nyelvfeléléstés, nyelviépülés, nyelvpolitika, nyelvújítás, vernakularizáció*.

nyelvitudat-történet A tágabban értelmezett nyelvtörténet egyik része (a rendszertörténet, a nyelvhasználat-történet és a nyelvikapcsolat-történet mellett). A beszélőknek anyanyelvükre és más nyelvekre vonatkozó ismeretei, véleke-

dése, hiedelmei, a hozzájuk, illetőleg változataikhoz, egyes jelenségeikhez való viszonyulásuk, attitűdjeik befolyásolják a nyelvhasználatot, így a nyelvek történetét is. A beszélők nyelvről való (metanyelvi) ismeretei, nyelvi mentalitása ezért tárgya a nyelvtörténeti vizsgálatoknak. Lásd *nyelviattitűd-váltás, nyelvtörténet*.

nyelvjáráspusztulás A nyelvjárásoknak a standard nyelvek elterjedése óta megfigyelhető térvesztése, pragmatikai viszsza-szorulása.

nyelvjárássziget Egy nyelv azon nyelvjárása, amelyet azonnyelvi nyelvváltozatok (többnyire nyelvjárások) vesznek körül. Lásd *nyelvsziget*.

nyelvkieépülés 1. Az a folyamat, melynek során egy nyelv egyre több funkciókörnek a maradéktalan betöltésére válik alkalmassá. 2. (Kétnyelvűségi helyzetben:) az a folyamat, melynek során egy kétnyelvű(vé váló) egyén vagy közösség másodnyelve egyre magasabb szinten sajátítódik el az egyén vagy a közösség tagjai által. Lásd *kreolizálódás, nyelvleépülés, nyelvi tervezés*.

nyelvleépülés A nem teljes funkcionalitásban használt, ill. feledésbe merülő, valamint a tökéletlenül elsajátított nyelvben, nyelvváltozatban végbemenő, az adott nyelvi teljesítőképességet csökkentő változások (nyelvi egyszerűsödés, leszűkülés, eseti kontaktusjelenségek elszaporodása stb.); **nyelvi erőzió**. Két fő típusa: 1. **Funkcionális nyelvleépülés:** az (anyanyelvi) nyelvhasználat mennyiségi visszaszorulása, pragmatikai zsugorodása, s ezzel járó funkcionális egyszerűsödése. A kétnyelvű kisebbségi közösségekre jellemző leginkább: a domináns többségi nyelv (államnyelv) egyre több szintérről (közéletből, iskolából, egyházból) szorítja ki a kisebbségi nyelveket. 2. **Strukturális nyelvleépülés:** az (anyanyelvi) nyelvhasználat vissza-

ulásának nyelvi (szerkezzettani) következménye: a nyelvi rendszer egyszerűsödése, a rendszer teljesítőképességének, a kommunikációs kapacitásának a redukálódása. Lásd *csángósodás, nyelvkieépülés, lexikai hiány, nyelvi hiány*.

nyelvmegőrzés Lásd *nyelvmegtartás*.

nyelvmegtartás Nyelvi tervezési tevékenységek összefoglaló elnevezése (a hátrányos helyzetben levő, ill. veszélyeztetett) anyanyelvek fenntartására; **nyelvmegőrzés**. Lásd *vernakularizáció*.

nyelvművelés Lásd *nyelvi tervezés*.

nyelvpolitika Azoknak a részben vagy egészben politikai célzatú és következményű döntéseknek az együttese, amelyek meghatározzák az állam nyelveinek egymáshoz viszonyított helyzetét, kijelölik a hivatalos nyelvet/nyelveit, meghatározzák a kisebbségi nyelv(ek)nek a hivataloshoz való viszonyát és rendelkeznek az állam területén beszélt nyelvek használatának jogairól, ill. színteréről. Lásd *nyelvi tervezés*.

nyelvpusztítás A nyelvhalál brutális és gyors előidézője nép-, ill. fajirtással, vagy radikális, erőszakos asszimilációval (nyelvirtással). Lásd *nyelvhalál*.

nyelvsziget Egy nyelvnek azon változata (többnyire nyelvjárása), amelyet nem azonnyelvi környezetben beszélnek. Lásd *nyelvjárássziget*.

nyelvterjedés Az a folyamat, amelynek során egy nyelv a nyelvhasználat egyes színterein, ill. társadalmi rétegekben egyre gyakrabban fordul elő. Lásd *aszsimiláció², nyelvcsere, nyelvvesztés, nyelvvisszaszorulás*.

nyelvtervezés Mesterséges nyelvek létrehozása, tudatos nyelvalkotás, nyelvet tervezés. (Nem szerencsés a *nyelvi tervezés* szinonimájaként való használata!)

nyelvtipológia A nyelvtudománynak az az ága, amely a nyelveket szerkezzetük hasonlósága alapján csoportosítja és vizsgálja.

nyelvtörténet A nyelvtudománynak az a része, amely a nyelvi rendszernek és a nyelvhasználatnak a változásait, a nyelv múltbeli állapotait, a változások okait és összefüggéseit minden részrendszerre kiterjedően vizsgálja. Lásd *hangtörténet, helyesírás-történet, jelentéstörténet, mondattörténet, morfématörténet, nyelvhasználat-történet, nyelvi-kapcsolat-történet, nyelvítudat-történet, szófaj-történet, szókészlet-történet, szó szerkezet-történet, szövegtörténet.*

nyelvújítás 1. A nyelv tudatos bővítése, gazdagítása, korszerűsítése, beavatkozás a nyelvbe a fejlesztés szándékával. 2. A magyar nyelvtörténet 1772–1867 közötti szakaszában működő, a felvilágosodásban és a magyar nyelv jogaiért folytatott küzdelemben gyökerező, a reformkor kezdetéig különösen aktív nyelvi mozgalom, amely – főként a szókincs bővítésével – tudatosan alakította a nyelvet. Eredményként kialakult és megszilárdult a magyar köznyelv írott változata, megújult a szépirodalmi stílus, és 1844-től hivatalossá vált a magyar nyelv Magyarországon. Lásd *állapottervezés, jottista–ipszilonista háború, mesterséges szóalkotás, neologizmus, neológus, nyelvi tervezés, ortológia, ortológus.*

nyelvvesztés Az a folyamat, amelynek során az egyén a gyermekkorában elsajátított anyanyelvet (első nyelvét) meghatározott körülmények hatására (például más nyelvű országba való áttelepülés következtében) elhagyja, elveszti. A folyamatot az indítja el, hogy radikálisan csökken az anyanyelv használati szintereinek a száma, s többnyire családi térre szorul vissza a használata, emiatt pedig egyrészt fokozatosan megszűnik az anyanyelvet korábban jellemző stilisztikai változatosság, gyengül az anyanyelvi kompetencia, másrészt viszont egyre nagyobb teret nyer a többségi nyelv. Lásd *asszimiláció², nyelvterjedés,*

nyelvcseré, nyelvi maradvány, nyelvviszszaszorulás.

nyelvviszszaszorulás Az a folyamat, melynek során egy nyelv a nyelvhasználat egyes szinterein, ill. egyes társadalmi rétegekben egyre ritkábban fordul elő. A nyelvviszszaszorulás végső pontja egyéni szinten a nyelvvesztés, közösségi szinten a nyelvcseré. Lásd *asszimiláció², nyelvcseré, nyelvi maradvány, nyelvterjedés, nyelvvesztés.*

nyíltabbá válás Magánhangzó-változás, melynek során egy hang a nyelvállás tekintetében módosul: felső nyelvállású magánhangzó középű nyelvállásúvá, középű nyelvállású magánhangzó pedig alsó nyelvállásúvá válik. Például: *potok > patak.* Lásd *hangváltozás, zártabbá válás.*

nyúlás Rövid hangnak (mássalhangzónak, ill. magánhangzónak) meghatározott helyzetben bekövetkező nyúlása, hosszúvá alakulása. Például intervokális helyzetben R. *újaban* → *újabban, csepeg* : *cseppen*; ill. pótlónyúlással *véri* → *vér*, vagy a hangsúly és az *l* nyújtó hatásával is: szl. *palica* → *pálca.* Lásd *hangsúly, hangzóközi helyzet, pótlónyúlás, rövidülés.*

olvasat Egy írott nyelvemlék egykori kiejtésének rekonstrukciója. Lásd *értelmezés, nyelvemlék, rekonstrukció.*

ómagyar kor Lásd *korszakolás.*

onomatopoezis Lásd *hangutánzás.*

ortológia A tudatos nyelvalkítást elutasító felfogás, amely a nyelvi helyesség fő forrását az idegen hatástól érintetlennek vélt népnyelvben találja meg. Lásd *neológus, nyelvújítás, ortológus.*

ortológus A nyelvújítás ellenzője, minden, a nyelv természetes alakulásába beavatkozó eljárás elutasítója. Lásd *neológus, nyelvújítás.*

ökonómia Lásd *gazdaságosság.*

ősmagyar kor Lásd *korszakolás.*

összevonás Hangváltozás: a hiátus feloldásának az a módja, amikor két egymás

- mellé kerülő azonos magánhangzóból egy hosszú lesz. Például: tör. *bayatur* > (a γ kiesése után) *bátor*. Lásd **hangváltozás, hiátus**.
- palatalizáció** Mássalhangzó-változás; egy mássalhangzónak palatális képzéshelyűvé válása. Például: óm. *személ* > *személy*. Lásd **depalatalizáció, hangváltozás**.
- palato-veláris illeszkedés** Lásd **hangrendi illeszkedés**.
- paradigma** Ragozási sor, a ragozási sorba tartozó toldalékok rendszere. Beszélünk például főnévi esetparadigmáról, vagyis az esetragok rendszeréről. A paradigma általában és jellemzően meghatározott elemkészletet, zárt rendszert jelent. Az igeragozás rendszere annyira összetett, hogy nem egy igei paradigmáról, hanem idő-, mód- és szám, személy paradigmák hálózatáról szoktunk beszélni. A ragozási sor lehet teljes, szabályos, ha minden síkjának van egyértelmű jelölője, s ezek szinte minden tőhöz hozzátéhetőek (például az általános igeragozás rendszere az ígetővek esetén). Vannak bizonyos szócsoportokra jellemző ragozási sorok (például az ikes igei személyragok), és előfordul az is, hogy a paradigma hiányos vagy kivételes. Hiányos például a *gyere, gyerünk, gyertek* igei sor, mert csak ebben a három alakban él. Kivételes a létige ragozása, mert ebben több ígető (*van, lesz, nincs, nincsenek*) szükséges ahhoz, hogy minden alakot meg tudjunk alkotni. Lásd **jelöletlenség, lexéma**.
- paronímia** Lásd **hasonlóalakúság**.
- pars pro toto** Lásd **szinekdoché**.
- partes pro toto** Lásd **szinekdoché**.
- partikula** Az a viszonyzó, amely nem toldalékolható, más szavakkal nem alkot (sem morfológiai, sem szintaktikai) kapcsolatot, s nem lehet (kérdésre felelő) mondatrészt. Például *bárcsak, bezzeg, bizony, szinte*.
- passzív szókészlet** A szókészletnek az a része, amelyet a beszélő többé-kevésbé ismer, megért, de beszéd közben általában nem használ. Lásd **aktív szókészlet**.
- passzív tő** Lásd **fiktív tő, tő**.
- pejoráció** Az eredeti semleges vagy kedvező, pozitív szóhangulatnak rosszabbodása, rosszra fordulása. Például *kutya* '(kis) kutya' > 'senki; semmi stb.', ill. 'gyalázatos, cudar; nehéz stb.'. Lásd **amelioráció, jelentésjavulás, jelentésromlás, kakofemizmus, szóhangulat**.
- percepciós fonetika** Lásd **fonetika**.
- peremszókincs** Lásd **kiegészítő szókészlet**.
- performancia** Lásd **generatív nyelvészet**.
- pidzsinizálódás** Egymás nyelvét, ill. közös nyelvet nem ismerő, gazdaságilag nem egyenrangú csoportok közötti (többnyire cserekereskedelmi) kapcsolatban a két érintkező nyelvből kommunikációs szükséglet kielégítésére közös, kompromisszumos, egyszerű morfológiájú és grammatikájú, alacsony teljesítőképességű nyelvnek (= pidzsin) a kialakulása. Lásd **bázisnyelv, koiné, kreolizálódás, vendégnyelv**.
- polizémia** Lásd **többjelentésű szavak**.
- pótlónyúlás** Magánhangzó-változás; a tövéghangzó eltűnésének következményeképpen a tő belseji magánhangzó megnyúlása. Például: óm. *utu* > *út*. Lásd **hangváltozás, nyúlás, tövéghangzó**.
- pragmatika** A szinkrón és diakrón nyelvészetnek az az ága, amely a nyelvhasználatnak és a beszédhelyzeteknek, illetőleg a beszédhelyzetet meghatározó (társadalmi) tényezőknek a viszonyát vizsgálja.
- predikátum** Lásd **aktuális mondattagolás, (komment), réma**.
- prefixum** Olyan toldalék, amely a szótő előtt foglal helyet. Ilyen a magyarban a felsőfok *leg-*, és a túlzó fok *legesleg-* jele. Lásd **toldalék**.
- prezentálás** Az a nyelvhasználati mód, amellyel szövegösszefüggésen kívül vagy anélkül mint ismerte lehet rámutatni valakire vagy valamire. Legfőbb eszköze

a határozott névelő, illetőleg ennek előzménye a mutató névmás. Például: „*nagy az wr Isten*”; „*ez levél adassék*”.

primer rag Alapnyelvi gyökerű, az irányhármasság szerint árnyalt helyviszonyt jelölő, rendszert alkotó egyelemű rag; a lokatívuszi *-n* és *-t*, az ablatívuszi *-l* és a latívuszi *-á/-é*. Lásd **szekunder rag**, **toldalék**.

progresszív hasonulás Lásd **előreható hasonulás**.

protestáns helyesírás A magyar helyesírás-történetben a 16. század közepén kialakuló, elsősorban Heltai Gáspár kolozsvári nyomdájához köthető helyesírási hagyomány, mely a 17–18. század folyamán főként azt a sajátosságot mutatja, hogy a /c/-t a *tz*, a /cs/-t pedig a *ts* jelöli. Lásd **helyesírás-történet**, **katolikus helyesírás**.

protetikus hang Lásd **előtét hang**.

purizmus A nyelv idegen hatásoktól való megóvására, illetőleg megtisztítására törekvő nyelvvédő felfogás, illetőleg mozgalom.

ráértés A todalékok keletkezésének az a módja, amikor valamely szóvéget a nyelvérzék szóelemnek, todaléknak tekint és ekként használ. Például *csárda*, *kaloda* → *-da* (*mosoda*, *óvoda*, *uszoda*). Lásd **adaptáció**, **elvonás**, **részleges ráértés**, **szóvég-megelevenedés**, **toldalék**.

raghalmozás A ragok keletkezésének az a módja, amikor két vagy több rag összekapcsolódik, és önálló szóelemként kezd működni. Például a *-stull/-stül* társhatározórag összetevői az *-(s)t* módhatározórag és az *-ul/-ül* módhatározórag. Lásd **toldalék**.

rag megtakarítása A nyelvi gazdaságosság, a közlési tömörség egyik megjelenési formája: mellérendelő szintagmákban, különösen pedig a birtokos jelző *-nak/-nek* ragjánál figyelhető meg, hogy csak az utolsó taghoz illesztették, ill. illesztik a közös ragot. „*Sem élet- sem halálban /*

Nem lel vigasztalást.” „*A fogorvos és asszisztensének* ravaszul romantikus, víg-könnyes története.” Lásd **gazdaságosság**, **raghalmozás**, **toldalék**.

raghasadás Az ősmagyar kor eleji többfunkciójú ragok elkülönülési módja: az egyértelműség követelményeként a különböző jelentések a kialakuló különböző alakokhoz kezdtek kapcsolódni. Ennek módja a testesedés, legfőbb eszköze pedig a todalék előtt álló tövéghangzó volt. Az alapnyelvi *-n* lokatívuszrag például az előtte álló tövéghangzója közepső nyelvválásfokban kezdett egységesülni helyhatározói jelentésben, és alsó nyelvválásfokban, amikor mód- és állapotathatározóként lépett fel. A tövéghangzók egy idő után a todalékhoz vonódtak, annak részévé váltak, és így kikristályosodott egy *-on/-en/-ön* helyhatározó-, és egy *-an/-en* mód- és állapotathatározó-rag. Lásd **szóhasadás**, **testesedés**, **toldalék**.

ragzilárdulás Az a változási folyamat, amelyben a morfémaszerkezet idővel átláthatatlanná válik, a felépítés a jelentéssel párhuzamosan elemezhetetlen lesz. Többnyire ragzilárdulással keletkeztek a határozószók és a névutók: *rögtön*, *oldalvást*, *örökké*, *hátra*; *mögött*, *alatt*, *után*. Lásd **elemszilárdulás**, **jelszilárdulás**, **toldalék**.

rámutatás Lásd **deixis**.

realizáció Megvalósulás, például nyelvi változásé. A megvalósult változás mintegy visszaigazolja, a valóságban tényezővé teszi a nyelvi változás lehetőségét.

redukált hang Lásd **szorvadó hang**.

redundancia A közleményben meglevő felesleg, újabb információt nem adó elem, amely nélkül azonban a megértés nehezebbé válna. Jellegetes esete az egyeztetés. Például az *Ők voltak a győztesek* mondatban a többes szám harmadik személyt háromszor jelöljük. A redundanciának a legtöbbször van

valamilyen általánosabb funkciója, az egyeztetésnek például a szövegbeli szereplők azonosításában. Lásd *egyeztetés*, *gazdaságosság*.

regresszió Lásd *visszaütés*.

regresszív hasonulás Lásd *hátraható hasonulás*.

rejtett nyelvi tudás Lásd *generatív nyelvészet*.

rejtett presztízsi beszélt nyelvi kód Lásd *diglosszia*.

rekonstrukció 1. Nyelvemléktelen korok nyelvállapotának, nyelvi jellegzetességeinek későbbi, írott források tényei alapján való kikövetkeztetése. A rekonstrukció alkalmazható összehasonlító módszerrel, például valamely nyelvcsaládba tartozó nyelvek közös sajátosságai alapján, a család feltehető alapnyelvének (alapnyelveinek) felvázolásában. Fontos eszköz egy-egy nyelv korábbi, de még nyelvemléktelen állapotának (például a magyarban az ősmagyar korinak) hipotetikus leírásában is. 2. A nyelvemlékes kor nyelvállapotának (különösen a beszélt, hangzó nyelvnek) kikövetkeztetése az írott források tényei alapján. A *belső nyelvi rekonstrukció* a szinkroniában megragadható (főként nyelvjárási) változatok alapján kialakulásuknak a diakrón folyamatát, a változásoknak a sorrendjét dokumentálja, sőt bizonyítja. Például *házank > házonk > házunk*. Lásd *alapnyelv*, *nyelvemlék*, *olvasat*.

relatív tő A szótőnek toldalékkal bővült olyan egysége, amelyhez újabb toldalékok járulhatnak, s amelyek ezekkel szemben a tő szerepét tölti be. Például az *erdőségekben* szó relatív töve az *erdőségek*-, ezé pedig az *erdőség*-. Lásd *abszolút tő*, *tő*.

réma Lásd *aktuális mondattagolás*, *komment*, *predikátum*.

rendszerkénszer Az analógiának, az analógiás hatásnak az a változata, amelyben a rendszerbeli összefüggésnek különösen

nagy szerepe van. Például a legújabb *-a* végű főnevek (*dia*, *fólia*) szóvégi magánhangzója megnyílik toldalék előtt a hasonló végződésű szavak (*alma* : *almát*, *almák*, *almában* stb.) hatására. Lásd *analógia*.

rendszerteremtés Lásd *alakkiegészítés*.

rendszerteremtés Lásd *nyelvitudattörténet*.

részhangúsodás Lásd *spirantizálódás*.

részfordítás Lásd *tükörszó*.

részleges hasonulás Az a jelenség, amikor egy hang úgy hat egy szomszédos hangra, hogy azt képzésében magához közelebb állóvá (de vele nem azonosá) teszi. Például: *romt* (vö. *romlik*) > *ront*. Lásd *hangváltozás*, *hasonulás*, *teljes hasonulás*.

részleges ráértés Lásd *elvonás*, *ráértés*.

revitalizáció Lásd *nyelvfelélesztés*.

rokonértelműség Különböző alakú, de azonos vagy nagyjából azonos jelöltre (azonos fogalomra vagy jeltárgyra) utaló szavak jelentésviszonya. A rokon értelmű szavak, a szinonimák nem azonos jelentésű szavak, mert többé-kevésbé különböznek egymástól szóhangulatukban vagy szóképzésükben, gyakoriságukban stb. Ez a sajátosság csoportokba, ún. **szinonimasorokba** rendeződésük (illetőleg nyelvhasználatbeli kiválasztásuk) szempontjából is fontos tényező. Egy többjelentésű szónak annyi szinonimasora lehet, ahány jelentése van, de ugyanannak a szinonimasornak is lehet más-más alakja, viszonyítási rendje. Másként csoportosulnak a szinonimák (a leírásban, de a nyelvtudatban is), ha például a *butaság* rokon értelmű szavai közül a *butaság* mértékét, s másként, ha a *butaság*ot kifejező szavak régi-új voltát, goromba-szépítő stb. jellegét akarjuk érzékeltetni – a *butaság* alapszótól való (nyomatékbeli) távolságuk nagysága szerinti sorrendben. Lásd *antonimák*, *ellen-*

- tétes jelentésű szavak, szemantikai csoportok, szinonímia.**
- rovásírás** Minden olyan írás, amelynek technikai jellegzetessége, hogy rendszerint kemény anyagba (kőbe, fába) hegyes eszközzel rótták. Ilyen például a keleti türk rovasírás vagy a székely írás. Lásd *betűírás, betűösszevonás, helyesírás-történet, írásrendszerek, székely írás.*
- rövidülés** Egy nyelvi elem korábbi alakjának megrövidülése. 1. A hangtörténetben például az ősmagyar kori gemináták egyszerűsödése, a szóvégi *-i > -i, -ú > -u, -ű > -ü* változás, illetve a mássalhangzók alkalmazkodásának az a fajtája, amikor egy hosszú mássalhangzó szomszédos egy másik, rövid mássalhangzóval, s a kiejtésben megrövidül a hosszú hang: *fenntart* [fentart]. 2. A **szórövidülés** olyan szóalkotásmód, amely során rövidebb névforma jön létre úgy, hogy a szóalakat megcsontítjuk (pl. *professzor > prof*). Szóösszetételekben is előfordulhat: *szűlinap, seb-váltó*. Lásd *alaki változás, gemináta, nyúlás.*
- rubrumozás** Vörös tinta alkalmazása egy kéziratos nyelvemlék szövegén belül, kiemelés, figyelemfelhívás, élénkítés, díszítés stb. céljából. Lásd *nyelvemlék.*
- russzicizmus** 1. Az orosz nyelvre jellemző nyelvi sajátosság. 2. Az orosz nyelvből származó nyelvi forma a magyarban (pl. orosz mintára terjedt el az *egy sor* 'szám, jó néhány' jelentésben). Lásd *anglicizmus, gallicizmus, germanizmus, hungarizmus, interferencia, latinizmus, tükkörszó.*
- sorvadó hang** Kiseb intenzitással képzett, elnagyolt artikulációjú hang. Lásd *redukált hang.*
- spirantizálódás** Mássalhangzó-változás: zárhangnak, nazálisnak vagy likvidának spiránsá (réshanggá) válása. Például: fgr. **kota > ház*. Lásd *hangváltozás, réshangúsodás.*
- sporadikus hangváltozás** Lásd *szórványos hangváltozás.*
- stabil kölcsönzés** Lásd *kölcsönzés.*
- standard** Lásd *diglossia, irodalmi nyelv, köznyelv, nyelvi norma, sztenderd.*
- státustervezés** Lásd *helyzettervezés.*
- strukturális nyelvléépülés** Lásd *nyelvléépülés.*
- szabályos hangváltozás** Olyan hangváltozás, amelynek során egy hang vagy hangkapcsolat azonos fonotaktikai helyzetben, azonos térben és azonos időben kivétel nélkül, vagy az esetek jelentékeny hányadában azonos módon változik meg. Lásd *asszociációs hangváltozás, függő hangváltozás, hangtörvény, hangváltozás, hangváltozási tendencia, szórványos hangváltozás.*
- szakszókincs** Az egyes szakmák, foglalkozási ágak, tudományok, valamint azonos kedvtelésű, életmódú csoportok sajátos nyelvhasználatára jellemző szavak összessége. Lásd *kiegészítő szókészlet, szókincs, terminológia.*
- számbeli egyeztetés** Lásd *egyeztetés.*
- szám- és személybeli egyeztetés** Lásd *egyeztetés.*
- számnevesülés** Az a ritka szófajváltás, amelyben melléknév számnévi szófajjúvá válik. Például *tömerdek* 'nagy, súlyos, sűrű' → *tömerdek* (*ember gyűlt össze*). Lásd *szófajváltás.*
- származékszó** Képzett szó, azaz szerkezeti szempontból képzőmorfémát tartalmazó lexikai egység. Például: *utazás, kéklő, irodalom*. Lásd *derivátum, szóképzés, tőszó.*
- székely írás** Középkori emlékekből ismert régi magyar írás, amelynek eredete a latin betűs írás átvételét megelőző korokba (feltehetőleg a 9–10. századba) nyúlik vissza. Keletkezéstörténete összetett; benne keleti türk és más hatásokkal is számolhatunk. Lásd *betűírás, betűösszevonás, helyesírás-történet, írásrendszerek, latin betűs írás, rovasírás.*

szekunder rag Olyan, a primer ragokhoz képest másodlagosan keletkezett, teste- sebb hangalakú toldalék, amely vagy toldalék(ok)ból jött létre a hangalak mó- dosulásával, illetőleg más elemekkel való összekapcsolódás útján (pl. *-on/-en/-ön, -nott, -nól, -ni*) vagy pedig ön- álló szóból, agglutinációval (*-ban/-ben*). Lásd **primer rag, toldalék**.

szemantikai csoportok A nyelvi jelek alak- jának/alakjainak és jelentésének/jelenté- seinek sajátos viszonya(i), kapcsolata(i) szerint kirajzolódó, leírható jelentésrend- szer csoportjai, típusai. Lásd **alakválto- zat, azonosalakúság, egyjelentésű sza- vak, ellentétes jelentésű szavak, jelentésmegosztás, mezőkapcsolatok, rokonértelműség, szóhasadás, többje- lentésű szavak**.

személybeli egyeztetés Lásd **egyeztetés**.

szépítő kifejezés Lásd **eufemizmus**.

szerkezeti kontamináció Alakilag eltérő, rokon funkciójú szerkezetek egymásra hatása. Például *ötéves volt × öt évet múlt* → *ötéves múlt*. Lásd **kontamináció², szerkezetvegyülés**.

szerkezetvegyülés Lásd **szerkezeti kon- tamináció**.

szétfajlódás Lásd **nyelvi szétfajlódás**.

szinekdoché Az érintkezéssel alapuló név- átvitelnek az a formája, amelyben a nem-faj(ta), illetőleg a rész-egész vi- szonyban állók megnevezését felcseré- lik. Például a *hegy leve* kifejezésben a *lé* a *bor* fajnővre utal. A rész-egész felcse- relésének több változata különíthető el. A **totum pro parte** esetében a rész he- lyett az egész nevét használjuk. Ilyen például a *ház régi és nyelvjárásai ’szoba’* jelentése. A **pars pro toto** változatban az egész helyett a *parts* neve áll: *(jó) lélek* ’(jó) ember’. A **pars pro toto** abban különbözik ettől, hogy ebben a típusban az egész helyett több rész megnevezése található. Például a ’minden(ség)’ jelen- tésű *ég-föld ~ ég-re-földre* (*esküszik*),

tücsköt-bogarat (*beszél, összehord*). Lásd **névátvitel**.

szinesztézia Különböző érzékelési területet megjelenítő két szónak (jelzős) szószer- kezetben, névátvitellel létrejövő jelen- tésváltozása. A névátvitel lehet hason- lóságon alapuló (metaforikus), illetőleg lehet idő- és térbeli érintkezéssel alapu- ló (metonimikus). Például *édes illat, harsány szín(ek)*, ill. *fehér csönd* (téli tájban vagy kórházban). Az ún. **álszi- nesztéziában** egy érzetnév egy nem érzetnévvel kapcsolódik össze: valamely konkrét érzet elvont fogalommal társul. Például *hűvös nyugalom, sötét gondo- lat(ok)*. Lásd **komplikációs jelentésvál- tozás, névátvitel**.

szinkronia A nyelv, a nyelvi rendszer egy- idejű állapota. Lásd **diakronia, egyide- jűség, egyöntetűségi elv**.

szinonimképző-bokrosulás A képzőbok- rok kialakulásának az a fajtája, amikor rokon értelmű, hasonló funkciójú képzők kapcsolódnak össze. Az egyik képző el- avult, és csak rokon értelmű társával ki- egészülve kapja vissza az eredeti jelenté- sét. A *-rog/-rög/-rög* igeképzőbokor *-r* képzője korán elavult, és csak a produktív *-g*-vel együtt fejezte ki a gyakorító jelen- tést (*csikorog, didereg*). Lásd **elemismét- léses képzőbokrosulás, képzőbokrosu- lás, szinonímia, toldalék**.

szinonimasorok Lásd **rokonértelműség**.

szinonímia Lásd **rokonértelműség**.

szleng Az a bizalmas használatú, stílusú városi nyelvváltozat, amely elsősorban az argóból, diáknyelvből merít szavakat, kifejezéseket. A szleng a köznyelvhez közel álló, a feltűnő durvaságot jórészt kerülő nyelvváltozat. Erős beszélt nyelvi karakterét a tréfás, játékos szóhasználat- ban, sőt a szóalkotási módok új változa- tainak kezdeményezésében is megmutat- ja. Lásd **argó, tolvajnyelv, zsargon**.

szóalkotás A belső keletkezésű szavaknak az a csoportja, amelyben új szavakat

meglevő nyelvelemekből, különféle eljárásokkal (képzéssel, összetétellel, elvonással stb.) hozunk létre. Lásd *elemzilárdulás, elvonás, lexikalizálódás, magyarítás, mesterséges szóalkotás, rövidülés, szleng, szóhasadás, szóhatáreltolódás, szóképzés, szóösszerántás, szóösszetétel, szóróvidülés, szövegyülés, tudatos szóalkotás.*

szóelem Lásd *morféma.*

szófajttörténet A nyelvtörténetnek az az ága, amely a szófajok, szófajtipusok és a szófaji rendszer kialakulását és változását vizsgálja. Lásd *nyelvtörténet.*

szófajváltás Az a változás, amelyben egy szófaji kategóriából egy másikba megy át egy szó. A változás eredményeként az eredeti szófaji szerep megmaradhat, de el is tűnhet. A szófajváltás nemcsak jelentésváltozással történhet, képzők is megváltoztathatják a szófajiságot, más szófaji osztályba helyezve a tövet és másba a származékszót. Például *ás : ásás, kéz : kézi.* Lásd *főnevesülés, igésülés, köznevesülés, lexikai szófajváltás, melléknevesülés, számnevesülés.*

szóferdítés A szó szokásos alakjának megváltozása, illetőleg megváltoztatása más, hasonló alakú szóval való asszociatív kapcsolata nyomán. A szóferdítés háttérben állhat eufémizmusra (pl. *A teremburáját! < A teremtő urat!>*), illetőleg ironikus-tréfás kifejezésmódra törekvés (pl. *nyögdíj < nyugdíj, beutáló < beutaló, közlöködés < közlekedés, viperaház < operaház>*). Lásd *népetimológia.*

szóhangsúly Lásd *hangsúly.*

szóhangulat A szavak jelentésének szerves, értékelést kifejező része. Az értékelés irányulhat a jelentéstartalomra, a szó alakjára, a szűkebb vagy tágabb szövegkörnyezetre, ill. a szóképzeti helyzetre. Lásd *amelioráció, jelentésváltozás, jelentésromlás, pejoráció.*

szóhasadás Az a szóalkotási mód, amelyben a párhuzamos alaki- és jelentésbeli vál-

tozás során a szójelentések annyira eltávolodhatnak egymástól, hogy a többé-kevésbé felismerhető, megmaradó alaki hasonlóság ellenére a szavak mintegy különállónak mutatkoznak: a többjelentésű alakváltozathoz két önálló szóra válnak szét, hasadnak szét. A szóhasadás alapja gyakran a tövváltozatok megléte: *ó ~ avas, só ~ sav, szaru ~ szarv, keserű ~ keserves*; máskor az alakváltozatok között hangrendi (*forgatag ~ fürgeteg/fergeteg, kavár ~ kever*) vagy zöngésségbeli eltérés (*doboz ~ toboz*), illetőleg egyéb alaki különbség van (*tárgyatlan ~ tárgyitalan*). Lásd *alakváltozat, dublett, hangrendi átcsapás, hasonlóalakúság, jelentéskülönülés, képzőhasadás, raghasadás, szemantikai csoportok, szóalkotás.*

szóhatár-eltolódás Szavaknak, szókapcsolatoknak az eredeti szerkezeti összetevőktől eltérő újratagolása, s ezzel új szóalak létrejövése. Például a latin *apotheca* > magyar *a poteka* > *patika, a zacskó* > *az acskó.* Lásd *morfémahatár-eltolódás, szóalkotás, szóhatártévesztés.*

szóhatártévesztés Lásd *szóhatár-eltolódás.*
szójegyzék Az a korai, tankönyvként szolgáló nyelvemléktípus, amelyben a latin szavak (főnevek) – a nyelvtanulást segítő – fogalomköri csoportosításban rendeződnek el. A jegyzék formára jellemzően a magyar szavak nemcsak a latin szavak mellett helyezkednek el, hanem fölöttük is. Lásd *nómenklátúra², nyelvemlék.*

szójelentés-történet Lásd *jelentéstartomány.*
szóképzés Spontán vagy tudatos alaktani művelet, melynek során szótövből és képzőből új szó jön létre. Például *bűn-telen, szabad-ság, szalad-gál.* Lásd *elvonás, morfémahatár-eltolódás, származékszó, szóalkotás.*

szókészlet Egy nyelv szavainak rétegekbe rendeződő rendszert alkotó teljes állománya. Lásd *alapszó-készlet, alapszó-kincs, archaizmus, belső keletkezésű*

- szó, kiegészítő szókészlet, neologizmus, szókincs.**
- szókészlettörténet** A nyelvtörténetnek az az ága, amely a szókészlet változásait, a változások módjait és okait vizsgálja, különös tekintettel a szókészlet állomány átrétegződéseire, valamint az új és kiszoruló lexikai elemek nyelvi és nyelvhasználati sajátosságaira. Lásd *nyelvtörténet*.
- szókincs** Lásd *szókészlet*.
- szókölcsonzés** Lásd *kölcsonszó, kölcsonzés*.
- szóösszerántás** (Tudatos) szóalkotásmód, amelyben két szó részeinek összeillesztésével hoznak létre egy harmadikat. Például *cső + orr > csőr, híg + anyag > higany, levegő + ég > lég, magánszektor > maszek*. Lásd *szóalkotás*.
- szóösszetétel** Szóalkotási művelet, amelyben két vagy több szó (az előtag és az utótag) összekapcsolódásával új, jelentésében egységes szóalak jön létre. Például *katicabogár, repülőgép, úrséta*. Az előtag és az utótag maga is lehet összetett szó; például *repülőgép-anyahajó*. Lásd *elhomályosulás, lexikalizálódás, szóalkotás*.
- szórendi csere** Lásd *fordított szórend, inverzió*.
- szórövidülés** Lásd *rövidülés, szóalkotás*.
- szórványemlék** Olyan nyelvemlék, amely más nyelvű, legtöbbször latin szövegbe ágyazva magyar szavakat, szó szerkezeteket tartalmaz, többnyire tulajdonnévi funkcióban. Ilyen a *Tihanyi apátság alapítólevele*. Lásd *nyelvemlék*.
- szórványos hangváltozás** Olyan hangváltozás, mely csak egyes esetekben következik be. Ilyen a szóvégi *m > n* változás: *talám > talán, hiszen > hiszen*. Lásd *hangváltozás, sporadikus hangváltozás, szabályos hangváltozás*.
- szó szerkezet-történet** A nyelvtörténetnek az az ága, amely a szó szerkezetek kialakulását és változását, a szintagmatikus viszonyoknak és kifejező eszközeiknek a módosulását vizsgálja. Lásd *nyelvtörténet*.
- szótagírás** Lásd *írásrendszerek*.
- szótári szó** Lásd *lexéma*.
- szótári tő** Lásd *alapalak*.
- szóteremtés** Új szó létrehozása alaki előzmények nélkül. Az indulatszók, hangutánzó és hangfestő szók jellemző keletkezési módja. Lásd *belső keletkezésű szó, hangfestés, hangutánzás, onomatopoezis, szókészlet*.
- szóvég-megelevenedés** Lásd *ráértés*.
- szóvegyülés** Az a szóalkotási mód, amelyben két szó részeinek összekapcsolódásával jön létre új lexéma. Például *csokor × bokréta > csokréta, ordít × kiabál > ordibál, citrom × narancs > citrancs*. Lásd *kontamináció¹, szóalkotás*.
- szóveggörnyezet** Az a szövegrész, amely valamely nyelvi elemet, illetőleg közlési, szerkezeti egységet körülvesz, és így egyértelművé, árnyalatilag pontosá teszi az adott elem, egység jelentését. Lásd *kontextus*.
- szóvegtörténet** A nyelvtörténetnek az az ága, amely a szövegnek mint nyelvi szintnek a változó (és megmaradó) jegyeit, a szövegtagolás és -szerkezet változó állapotát és típusait vizsgálja. Lásd *nyelvtörténet*.
- sztenderd** Lásd *irodalmi nyelv, köznyelv, nyelvi norma, standard*.
- szubsztrátum** Olyan nyelvi maradványhatás, amely az uralkodó helyzetű beszélőközösség nyelvében jelentkezik s az alárendelt helyzetűnek a nyelvéből származik. Például ilyen hatás bizonyítékai az oroszban kimutatható finnugor szavak és nevek. Lásd *adsztrátum, asszímiláció², nyelvcseré, nyelvi maradvány, nyelvvésztes, nyelvvisszaszorulás, szupersztrátum*.
- szuffixum** Olyan toldalék, mely a tő után foglal helyet. A magyar képzők, jelek, ragok túlnyomó többségére ez jellemző. Lásd *toldalék*.

szupersztrátum Olyan nyelvi maradványhatás, amely az uralkodó helyzetű beszélőközösség (nyelv váltás utáni) nyelvében jelentkezik s az uralkodó helyzetűnek a(z eredeti) nyelvéből származik. Például ilyenek a török eredetű bolgárok szláv nyelvében található török nyelvi nyomok. Lásd *adsztrátum, asszimiláció, nyelvcsere, nyelvi maradvány, nyelvvesztés, nyelvviszasszorulás, szubsztrátum*.

szuppletivizmus Lásd *alakkiegészülés*.

szupraszegmentális eszközök Olyan tulajdonságok, amelyek a hangoknál, hangkapcsolatoknál, sőt a szótagoknál is nagyobb egységeknek mint egészeknek a jellemzői. Ilyen mindenekelőtt a hangsúly és a hanglejtés. Szerepük van a jelentés-megkülönböztetésben is. Például: *Kész van. : Kész van?* Lásd *fonológiai szembenállás, hanglejtés, hangsúly*.

tabu Némely tárgy, személy megnevezésére vagy ábrázolására, érintésére stb., illetőleg isten nevének kimondására vonatkozó (hiedelmen, szokáson alapuló vagy vallási) tilalom. A tilalom gyakran csak részben érvényesül. A nyelvhasználatban például körülírással, hasonló alakú vagy megváltoztatott jelentésű, módosított motivációjú szavakkal helyettesítik a tabusított szavakat, kifejezéseket: *fű* 'kábitó-szer'; *az iskoláját* 'az istenit'; *illemhely v. mosdó* 'vécé'. Lásd *amelioráció, eufemizmus, szóhangulat*.

tapadás Az a jelentésátvitel, amelyben a (szószerkezet vagy összetétel formájú) szintaktikai kapcsolat egyik tagja felveszi a másik tag jelentését, s így az egész kapcsolatot jelöli. Például *fekete kávé* → *fekete* 'ua.', *kávé* 'ua.'; *gulyáshús* → *gulyás* 'ua.'. Lásd *jelentésátvitel, jelentésszűkülés, metonimikus jelentésátvitel, tapadásos alany*.

tapadásos alany Az alanyos szerkezetnek olyan változása, amelyben az ige mellől elmarad az alany, de az új szerkezet mintegy magába szívja az alany jelenté-

sét. Például *későre jár* [ti. az idő], *terítve van* [ti. az asztal]. Lásd *tapadás*.

társadalmi tényező A nyelvhasználatot (és a nyelvi változásokat) befolyásoló adottság: a beszélők társadalmi csoportokba szerveződése, tagolódása, ill. a nyelvhasználatnak e szerint való rétegződése. Lásd *területi tényező*.

teljes hasonulás Az a jelenség, amikor egy hang úgy hat egy szomszédos hangra, hogy azt magával teljesen azonossá teszi. Például: *embervel* > *emberrel*. Lásd *hangváltozás, hasonulás, részleges hasonulás*.

teljes tő Az a tőváltozat, amely történetileg az eredeti tővégi magánhangzót is tartalmazza. Régebbi toldalékaink előtt őrződött meg. Például *vize-s, vize-t, kére-k*. Lásd *csonka tő, hangzóvesztő tővek, tő, többalakú tővek, valódi tő*.

téma Lásd *aktuális mondattagolás*.

tendenciaszerű hangváltozás Az a hangváltozás, amely egy vagy több fonémára vonatkozóan egyaránt érvényes, jobbra tendenciányalábokban hat. Például: az ősmagyar zárhangok zöngésülése és spirantizálódása hangzóközi helyzetben. Lásd *függő hangváltozás, hangváltozás*.

terminológia Az egyes szakszókincsekben azoknak a szavaknak az összessége, amelyek a szakmán kívüli nyelvhasználatban is általánosan ismertek. Például *magánhangzó, reuma*. Lásd *nómenklátúra¹, szakszókincs*.

területi tényező A nyelvhasználatot (és a nyelvi változásokat) befolyásoló adottság: a beszélők, ill. a nyelvek területhez kötöttsége. A területi kötöttség alapján jöttek létre és élnek a nyelvjárások és a regionális köznyelvek. A területi jelenséghatárok az **izoglosszák**, altípusaik pedig az **izofón** (hangtani jelenséghatár), **izolex** (szókészlet jelenséghatár), **izomorf** (alaktani jelenséghatár) és az **izoszéma** (jelentéstani jelenséghatár). Lásd *társadalmi tényező*.

testesedés Az egy mássalhangzóból álló primer toldalék egy magánhangzóval való bővülése. Ez lehetővé teszi az alaki és a funkcionális elkülönülést egyaránt, például a poliszmia és homonímia esetén is (lásd az *-n* határozórag hasadását mód- és helyhatározóra: *-an* és *-on*). Lásd *raghasadás*.

téves regresszió Lásd *téves visszaütés*.

téves visszaütés Az a jelenség, amikor bizonyos változások analógiájára a nyelv-érzék olyan, eredetinek vélt alakot következtet ki, ami a valóságban nem létezett. A *volt* > *vót*, *föld* > *föd* mintájára jöttek létre az *l*-betoldást mutató alakok, például óm. *bódog* > *boldog*, mai *szóda* > *szolda*. Lásd *hangváltozás*, *hiperkorrekción*, *hiperurbanizmus*, *téves regresszió*, *túlhelyesbítés*, *túlkompenzáció*, *visszaütés*.

toldalék A tőhöz kapcsolódó, azt rendszert követő kötött szóelem. Lásd *affixum*, *elemcsere*, *elemisméltéses képzőbokrosulás*, *formáns*, *járadékos szóelem*, *képzőbokrosulás*, *képzőhasadás*, *lappangó képző*, *primer rag*, *raghalmozás*, *raghasadás*, *ragiszilárdulás*, *szekunder rag*, *szinonimképzők bokrosulása*, *tő*.

tolvajnyelv Lásd *argó*, *zsargon*.

topik Lásd *aktuális mondattagolás*.

totum pro parte Lásd *színekdoché*.

tő Olyan szóelem, amely önmagában (azaz zéró morfémaival) is előfordulhat, szabad morféma (vagy korábban az volt); a nyelvben önállóan létező lexikai egység. Az egész szó jelentésének a magvát hozza. Lásd *abszolút tő*, *alapalak*, *csonka tő*, *egyalakú tövek*, *elhomályosulás*, *figura etymologica*, *fiktív tő*, *lappangó teljes tő*, *relatív tő*, *szótári tő*, *teljes tő*, *toldalék*, *többallakú tövek*, *tőszó*, *tőtípusok*, *tőújraalkotás*, *tővéghangzó*.

többallakú tövek A nyelvtörténetben azok a tövek, amelyeknek közös jellemzője, hogy több morfológiai alakváltozata van. Például *madár* : *madarat*, *szó* : *sza-*

vak, *tesz* : *tevő*. Lásd *csonka tő*, *egyalakú tövek*, *teljes tő*, *tő*, *tőtípusok*.

többjelentésű szavak Az a jelentésviszony, amelyben valamely nyelvi jelnek, különösen szónak az alakjához több, egymással összefüggő jelentés kapcsolódik. Például az eredetileg 'disznó, vaddisznó' jelentésű *disznó* főnévnek kialakult 'ász', 'tintafolt', 'ellenszenves, undort keltő ember', ill. jelzőként 'trágár' és fokozó 'nagyon nagy' jelentése. Lásd *azonosalakúság*, *egyjelentésű szavak*, *jelentésszűkülés*, *poliszmia*, *szemantikai csoportok*.

történeti morfológia Lásd *morfématörténet*.

tőszó Olyan szó, mely szerkezeti szempontból képzőmorfémat nem tartalmaz. Például *ház*, *zöld*, *áll*. Lásd *származékszó*.

tőtípusok A szótöveknek alaki szempontból eltérően megjelenő csoportjai. A legfontosabb töőtípusok a névszónál: egyalakúak (*kocsi*, *kapu*; *olcsó*, *káv*, *háború*); többalakúak: hangzórövidítők (*alma* : *almát*), v-s tövek (*ló* : *lovak*), *mező* : *mezeje* típus, *borjú* : *borjas* típus, *bíró* : *bírák* típus, változatlan többesjűek (*hal* : *halat*), hangzónyújtók (*út* : *utak*), hangzótdolók (*torony* : *toronyot*), hangzóvesztők (*álom* : *álmot*), h-s tövek (*düh* : *dühös*). Igéknél egyalakú tő nincs, a többalakúak: változatlan többesjűek (*néz* : *nézek*), hangzónyújtók (*kél* : *kelek*), hangzótdolók (*tékozol* : *tékozlok*), hangzóvesztők (*öriz* : *örzünk*), sz-szel változó v-s tő (*tesz* : *tevékeny*), sz-szel és d-vel változó v-s tő (*alszik* : *aluván* : *aludtam*), v-s tő (*nő* : *nevel*), j-vel változó v-s tő (*fű* ~ *fűj* : *fűvöm* ~ *fűjom*), típusba nem sorolható tövek (*van*, *megy*). Lásd *átmenetiség*, *egyalakú tövek*, *hangzónyújtó tövek*, *hangzórövidítő tövek*, *hangzótdoló tövek*, *hangzóvesztő tövek*, *többallakú tövek*.

tőújraalkotás A nyelvi változások következtében kialakuló homonímia feloldá-

sának egyik lehetséges módja: a csonka tőből újra teljes tő lett, és ehhez az újraalkotott teljes tőhöz csatlakozott a toldalék. Tőújraalkotással szűnt meg a homonímia például az egyes szám 3. személyű *-i* birtokos személyjel és az *-i* > *-ai/-ei* birtoktöbbséítő jel között. Lásd **azonosalakúság, tő.**

tővéghangzó Olyan magánhangzó, amely az uráli alapnyelv idején minden szóvégen jelen volt. Eredetileg alsó vagy középső nyelvállású; az ősmagyar kor folyamán felső nyelvállásúvá válik, majd az ómagyar kor elején eltűnik. Például: fgr. **kota* > *ház*. Ugyanakkor az eredeti magánhangzó bizonyos toldalékos alakokban máig megőrződött, például *házat*. Lásd **hangváltozás, magánhangzó-eltűnés, pótlónyúlás, tő.**

transzformáció Lásd **generatív nyelvészet.**

transzkripció Lásd **fonetikus átírás.**

transzliteráció Lásd **átbetűzés.**

trianonizálódás Azok a folyamatok és nyelvhasználati, ill. nyelvrendszertani következményeik, amelyek a trianoni békediktátum (1920. VI. 4.) következtében kisebbségi helyzetbe kényszerült Kárpát-medencei magyarok anyanyelvi nyelvhasználatában az idegen államiság és a kétnyelvűség hatására alakultak és alakulnak ki. Ezek a magyar nyelv szétfejlődésének irányába mutatnak, mert nemcsak a magyarországi magyartól való eltérés, hanem az egyes utódállamok-beli magyar kisebbségek egymás közötti különbségei is növekvőben vannak eltérő állammelveik (szlovák, román, ukrán stb.) hatásának következményei miatt. Lásd **csángósodás, kontaktusnyelv, nyelvi hiány, lexikai hiány, nyelvléépülés.**

tudatos szóalkotás Lásd **mesterséges szóalkotás.**

túlhelyesbítés Lásd **téves visszaütés.**

túlkompenzáció Lásd **téves visszaütés.**

tüköralakzat Lásd **tükörszó.**

tükörfordítás Lásd **kölesönszó, tükörszó.**

tükörszó Olyan szó, amely nyelvi érintkezés, ill. egymásra hatás során az átvevő nyelvben az idegen szó elemeinek (főként összetett szavak tagjainak) spontán vagy tudatos szó szerinti fordításával jön létre; például német *Standpunkt* > magyar *álláspont*, német *Wasserfall* > magyar *víz-esés*. Az átvevő nyelvre való átfordítás lehet részleges, ezt a típust **részfordításnak** nevezzük (vö. *ámokfutó, tonhal*). A származékszó szerkezetű tükörszavakat **tüköralakzat** (vagy **jelentéskölcsönzés**) terminussal különböztetjük meg (német *ausgiebig* > magyar *kiadós*, latin *casus* > magyar *eset*, német *Kellner* > magyar *pincér*). Lásd **anglicizmus, gallicizmus, germanizmus, hungarizmus, kalk, kölesönszó, latinizmus.**

újabb magyar kor Lásd **korszakolás, trianonizálódás.**

újgrammatikusok Az 1870-es években Lipcsében létrejött nyelvészeti iskola, amely a történeti-összehasonlító nyelvtudomány korábbi eredményeinek kritikai rendszerezésével, a pozitivistá filozófia és a nyelv lélektani megközelítése alapján egységes tudománnyá fejlesztette a történeti nyelvészetet. A nyelvet az egyéni pszichikum működése során létrejövő, folyamatos változásban lévő jelenségként szemlélték, s a nyelvtudomány lényegét a nyelv történeti vizsgálatában határozták meg. Kutatásaik fő területe a hangtan volt; az általuk hangtörvényeknek nevezett hangváltozási szabályok kivételtelenségét hirdették, s az e szabályoktól eltérő változásokat a lélektani okokra visszavezetett analógiával magyarázták. Az újgrammatikusok elveit Hermann Paul Prinzipien der Sprachgeschichte (A nyelvtörténet alapelvei, 1880) című műve összegzi. Az iskola további fő képviselői: Karl Brugmann, Hermann Osthof, August Leskien, Berthold Delbrück.

újmagyar kor Lásd **korszakolás.**

valósidő-vizsgálat A szinkronián túllépő, többnyire a régebbi múltba is visszanyúló s nagyobb időszakasz(ok)át átívelő, a történelem különböző időpontjainak nyelvi tényeire vonatkozó nyelvtörténeti vizsgálat. Lásd *látszólagosidő-vizsgálat*.

vándorszó Olyan, többnyire az ókori és középkori társadalmak kultúrájához köthető szó, amely gyakran a jelölt műveltség-elemmel (tárggyal, eljárással, újítással) együtt, szóbeli közvetítéssel – kereskedők, katonák, utazók révén – terjedt el, a terjedés során olykor számottevően módosult alakban. Például *ánisz, könyv, selyem*. Lásd *jövevényszó, nemzetközi szó, szókészlet*.

variáns Lásd *fonémaváltozat*.

vendégnyelv Az a nyelv, amelyből a bázisnyelvbe átkerül egy vagy több nyelvi elem; befogadott nyelv. Például a latin : magyar nyelvi kapcsolatban a latin a vendégnyelv, a magyar a *bázisnyelv*. Lásd *kódkeverés, kódváltás, pidzsinizálás*.

vendégszöveg Rövid magyar szövegemlék, mely egy más nyelvű, legtöbbször latin kódexbe bejegyezve maradt ránk. Ilyen a Halotti beszéd, amelyet a Pray-kódex őrzött meg számunkra. Lásd *anyakódex, kódex, nyelvemlék*.

vernakularizáció Nyelvi tervezési, szűkebben helyzettervezési tevékenység: az anyanyelv támogatása az állam domináns nyelvével, ill. a régióban használatos nemzetközi nyelvekkel szemben. Mindig az anyanyelv megtartására irányul. Lásd *alapnyelv², elsőnyelv, helyzettervezés, nyelvi tervezés, nyelvmegtartás*.

visszaütés Az a jelenség, amikor egy nyelvi változás megindul, de nem tud elterjedni, s visszaáll az adott jelenség régebbi állapota. Lásd *hangváltozás, regresszió, téves visszaütés*.

vokális harmónia Lásd *magánhangzó harmónia*.

vokalizáció Lásd *vokalizálódás*.

vokalizálódás Mássalhangzó-változás: bizonyos mássalhangzóknak (β , γ , l) meghatározott fonotaktikai helyzetekben (szóvégen, szótagzáró helyzetben stb.) félhangzós magánhangzóvá válása. Például: ősm. *fe γ* > *fe $\ddot{u}$* (> *fő*). Lásd *fonotaktikai helyzet, hangváltozás, vokalizáció*.

vonzat Az a kötött bővítmény, amely a szó szerkezet alaptagjának jelentéséhez hozzártartozik.

vulgáris latin A latin nyelv Itáliában és a Római Birodalom provinciáiban használt, regionális sajtáságokat tartalmazó népnyelvi változatainak összefoglaló neve.

zártabbá válás Magánhangzó-változás, melynek során egy hang a nyelvallás tekintetében módosul: alsó nyelvallású magánhangzó középső nyelvallásúvá, középső nyelvallású magánhangzó pedig felső nyelvallásúvá válik: Például: fgr. **peljā* > *fil* (> *fül*). Lásd *hangváltozás, nyíltabbá válás*.

zéró morféma Olyan szóelem, amely testes jelölővel nem szerepel a szóalakban, a jelöletlenségnek azonban nyelvtani szerepe van: épp a jelöletlenség különbözteti meg a szóalakot a jelölt helyzetektől. A főnév egyes számát a többes szám jelének hiánya, zéró számjel jelöli (*ház-Ø* : *ház-ak*), alanyesetét szintén a testes rag hiánya jelöli szemben az egyéb esetekkel. Az igealakban a zéró időjel jelöli a jelen időt, a zéró módjel a kijelentő módot, és lehet zéró a személyrag is. A melléknévi szóalakban zéró jelöli az alapfokot. Lásd *csonka tő, morféma*.

zsargon Az a nyelvváltozat, ill. nyelvhasználat, amely (elsősorban szókincsében) többé-kevésbé elkülöníti a zsargont ismerők, használók csoportját a nyelvközösség más tagjaitól, főképpen akkor, ha az elkülönülést bizonyos titkosságra törekvés is nyomatékosítja. Lásd *argó, szleng, tolvajnyelv*.